

Jiří Škabrada

NÁSTIN VÝVOJE
VESNICKÝCH PŮDORYSŮ
A PLUŽIN V ČECHÁCH

K VÝPOVĚDNÍ SCHOPNOSTI MAP STABILNÍHO KATASTRU

Nástin vývoje vesnických půdorysů a plužin v Čechách

K výpovědní schopnosti map stabilního katastru

Nástin vývoje vesnických půdorysů a plužin v Čechách

K výpovědní schopnosti map stabilního katastru
Jiří Škabradá

Kniha vychází s laskavou podporou Ministerstva kultury ČR.

Recenzovali: PhDr. Martin Dohnal, Ph.D. a doc. PhDr. Tomáš Klír, Ph.D.

Koncepce a text © Jiří Škabrada 2022

Grafická úprava © Zuzana Syrová Anýžová 2022

© Společnost pro obnovu vesnice a malého města, z. s., 2022

ISBN 978-80-907440-3-5

Obsah

Úvod

9

1 Přehled starých výsledků a princip přístupu 17

1.1	Stručný přehled dosavadních prací	18
1.2	Metodické principy nového přístupu	27

2 Stabilita a mladší proměny vesnických půdorysů 33

2.1	Sociální členění vesnice	36
	Srovnání z Moravy (Příkazy u Olomouce)	44
	Travčice a Nový Ples	46
2.2	Obnova stavebních situací po zániku části zástavby	49
2.3	Obnova stavebních situací po zániku vesnice	57
	Obnova vesnic na plaském klášterství	66
	Srovnání z Moravy (Kelčice)	68
2.4	První pokusy o sídelněhistorický rozbor	71
	(Petráňovy) Ouběnice	71
	(Dohnalovy) Borovany	72
	(Dudáčkovy) Horusice	72
2.5	Domýšlené mladší zásahy	77
	Příklad z Moravy (Třeštice)	81
2.6	Tlak komunikací na parcelaci	81

3 Typy plužin a jejich mladší proměny 85

3.1	Náznaky sestavy a tvarů polí v raném středověku	87
3.2	Střetnutí radiálních a úsekových systémů	94
	Polemika: radiální půdorys s úsekovou plužinou?	96
	Srovnání z Moravy – Drahanská vrchovina	101
3.3	Důvody a formy přechodu na zákupný systém	101
	Srovnání z Moravy a Slezska	103
3.4	Radiální versus údolní lánový	105
	Jižní Choceňsko	105
3.5	Mladší zásahy do údolního lánového systému	107
	Severní Čechy	110
	Srovnání ze Slezska a Moravy	110
3.6	Mladší úpravy úsekových systémů	113
3.7	„Ustejňování“	115
	Srovnání z Moravy	120

4 Pravidelné zakládání – míry a moduly 123

4.1	Pražské lokty a vídeňské sáhy	124
4.2	Měření na mapách stabilního katastru	125
	Travčice 1782	125
	Sv. Jan nad Malší	126
4.3	Moduly – provazce	127
	Svídna	129
	Pfaffenschlag	129
4.4	Moduly s tuctovými násobky loktů (36, 48, 36 x 1,5 = 54, 72)	131
4.5	Modul 42 (a 56) loktů	135
	Modul 1,5 x 42 = 63 loktů (ale také 48 x 1,33 = 64?)	136
	Modul 2 x 42 = 84 loktů	139

Příklad z Moravy (Krátká)	140
4.6 Zemský provazec 52 loktů	140
Losiná u Plzně 1327	140
Zajímavý místní název u Chyňavy	144
Násobky a deriváty modulu 52 loktů	145
4.7 Nástup desítkových násobků.....	147
4.8 Vídeňské sahý.....	153
Příklady z Moravy (Císařov a Henčlov)	156

5 Vývoj půdorysů a plužin ve středověku	159
--	------------

5.1 Sídelní situace s románskými kostely	160
Újezdec a Bělčice	165
Voda a teplo pod kostelem	166
5.2 Radiální půdorysy a plužiny	170
Engelschalk 1186	171
Farnost Rynárec 1203	175
Újezd na Lubném u Litomyšle	176
Tepelsko a Toužimsko	178
Černokostecko	184
5.3 Zakládání vesnic podle emfyteutických pravidel	188
5.4 Údolní lánové systémy	189
Broumovsko, Jablonné a Moravská Třebová	192
Srovnání z Moravy a Slezska	193
Do lesů za Chocní	196
Střetnutí systémů v jižním Podještědí	198
Poličsko	199
5.5 Dlouhé dvouřadové půdorysy (ulicové vsi)	201
Srovnání z Moravy	206
5.6 Krátké dvouřadové půdorysy	206
Všemnický újezd na horní Ohři	208
5.7 Jednořadové lánové půdorysy.....	209
Vesnice pod Vítkovým kamenem	211
5.8 Smíšená řešení, vrchol a dožívání radiálního systému	214
Valdsasen a doksanské újezdy na horní Ohři	218
Vyšší Brod – Zlatá Koruna	221
5.9 Největší radiální osnovy	232
5.10 Obdélné návsi.....	234
Obdélné návsi s radiální plužinou?	238
Příklad z Moravy	246
5.11 Náves u terasové hrany	247

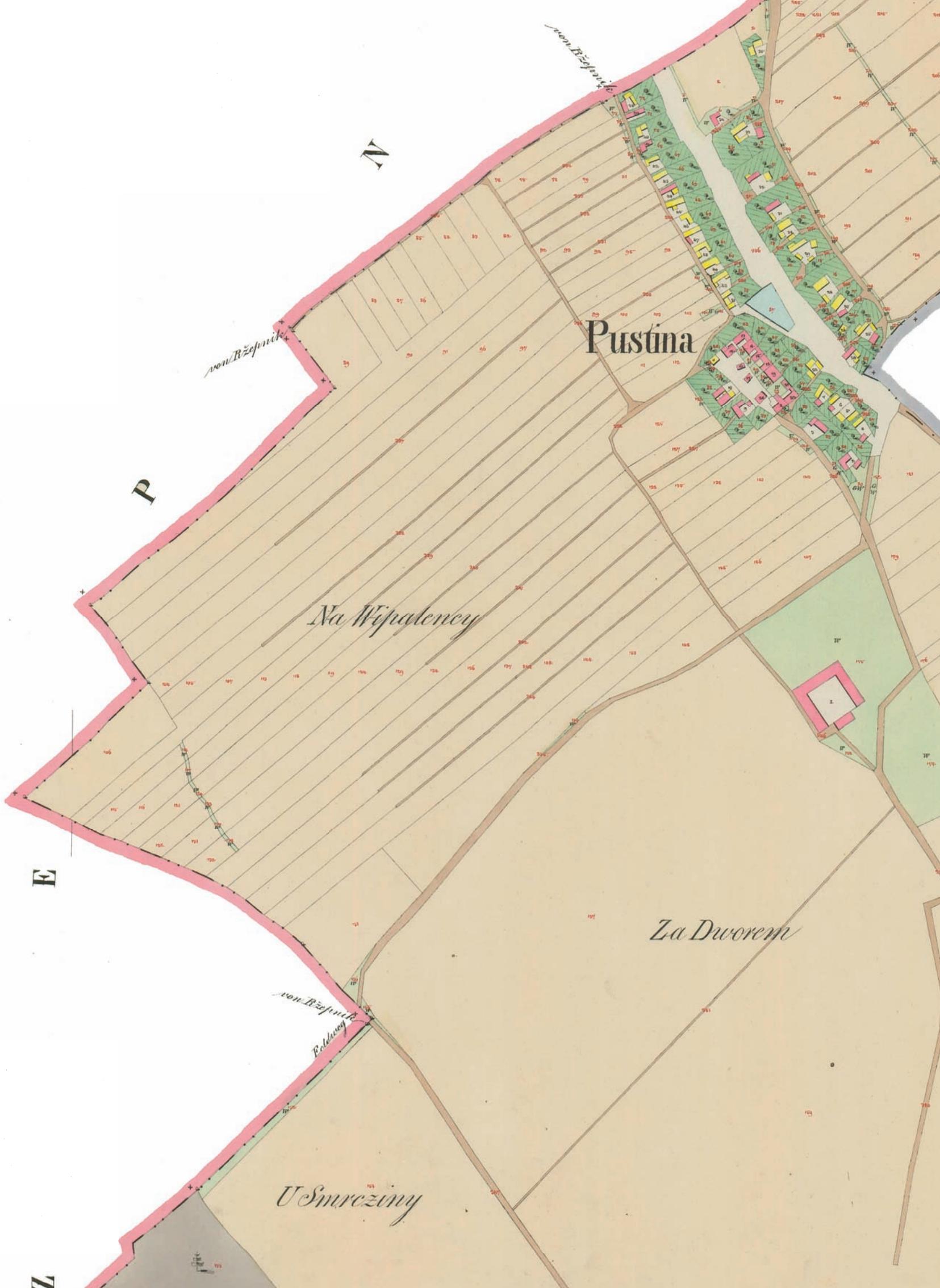
6 Vývoj půdorysů a plužin v novověku	249
---	------------

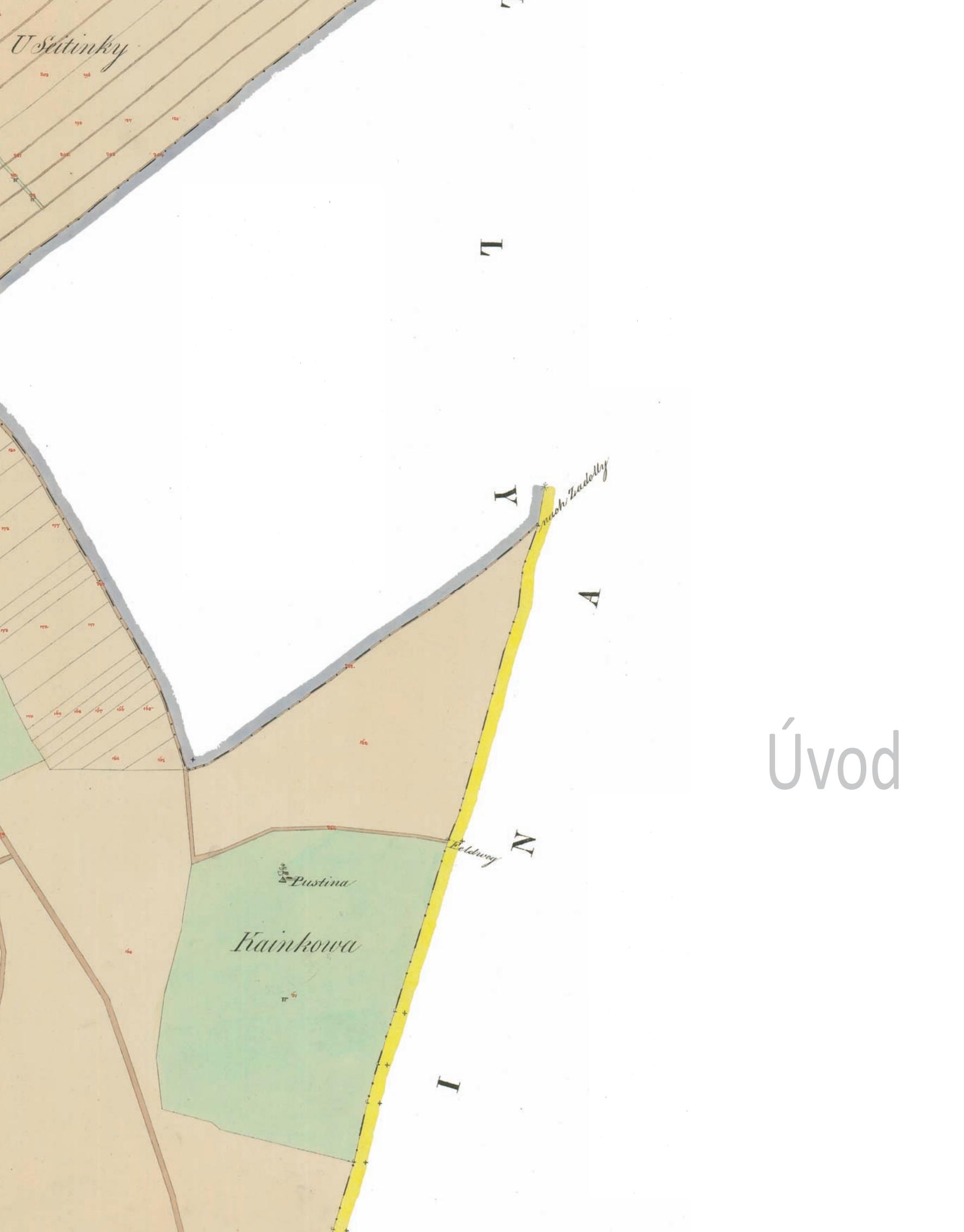
6.1 Údolní lánová schémata	252
Srovnání ze Slezska	256
6.2 Dvouřadové (ulicové) půdorysy.....	256
6.3 Jednoduché řadové formace	257
6.4 Proužkový systém	260
6.5 Paseky	262
Srovnání z Moravy a Slezska	268
6.6 Složitější kompozice půdorysů	268
6.7 Mladá založení se sociálním členěním	272
Srovnání z Moravy	275
6.8 Zrušené dvory.....	276
Příklady z Moravy	281
6.9 Vlastnictví, plány a mapové záznamy	283

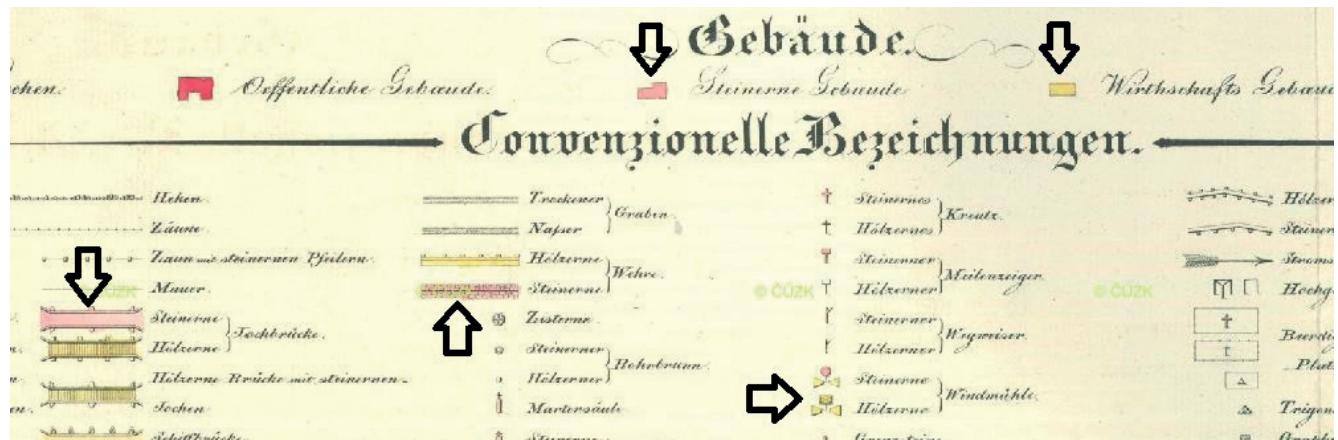
6.10	Největší zakládaná sídliště: severní Čechy.....	290
6.11	Pozice a typová výstavba domů.....	293
	Srovnání z Moravy a Slezska	300
6.12	Vesnice s dvojdomy	303
6.13	Nejmladší historické vesnice	305

Závěr**311**

Summary	320
Zusammenfassung.....	322
Rejstřík.....	324
Prameny a literatura.....	341
Zkratky.....	345
Obrazový materiál	346

Sídelní historie má u nás mezi ostatními historickými disciplínami zvláštní postavení, podobné třeba poznávání stavební historie v rámci dějin architektury. Zde se věnovala od počátků historického bádání pozornost zejména vývoji slohové architektury, zatímco k vývoji „obyčejných“ stavebních typů a konstrukcí, který ale proměny slohové architektury podmiňoval, směřoval dlouho jen malý zájem. Stejně tak se v rámci historických věd, opřených zejména o písemné prameny, věnovalo jen málo pozornosti vývojovým proměnám podobně jednoduchých vesnických sídel, tvořících ale základnu sídelní struktury na celém území. Přitom je – kromě uvedeného významu – pohled na vývoj uspořádání vesnických sídel v jejich různorodosti a mnohdy dramatických proměnách velmi zajímavý. Opožděné poznávání vývoje vesnic je rovněž způsobeno jen postupnou identifikací výpovědních schopností mapových pramenů a podobně dodatečným přidáváním informací, které se teprve učíme identifikovat uvnitř samotných vesnic – tedy poznatků stavebněhistorických a archeologických.

Při mém vlastně celoživotním poznávání historických staveb a stavebních konstrukcí zejména na českém venkově bylo vnímání kontextu s vesnickými půdorysy a jejich vývojem sice okrajové, ale trvale přítomné, a to jak v terénu, tak při studiu příslušné literatury. [1] Při terénních průzkumech i méně detailních inventarizacích historické architektury se přitom formoval názor na vývoj půdorysných celků zástavby prostřednictvím poznávání vývoje jejich skladebních jednotek. To obnášelo stovky či spíše tisíce „prolezlých“ vesnických domů a usedlostí, s častým propojením s rešeršemi archivních písemných pramenů a následným souhrnným zpracováním informací do stavebněhistorických elaborátů různého stupně podrobnosti. Těmito poznatků se sice nedá vkročit přímo do středověku, protože nejstarší vesnické domy jsou jen zřídka alespoň pozdně středověké, ale ve starých vesnických rozehodně přibývá vědomí výrazné situační stability, podmíněné tím, že na místě zvoleném pro usedlost je zpravidla optimální pozice pro dům právě jenom jedna (navíc během doby zafixovaná i umístěním dalších objektů). Sílu těchto pravidel potvrzuje rovněž skutečnost, že stejná pravidla pro umístění domů respektují i návrhy a realizace vesnic novověkých.

Poznávané objekty i vesnické celky jsme samozřejmě vždycky propojovali s mapami stabilního katastru jako

s nejstaršími spolehlivými záznamy situace zástavby, vyhotovenými ještě v závěru historického vývoje krajiny, před dopadem následného industriálního rozvoje lidské společnosti. O schopnosti vcelku brzkého nabytí kritického pohledu na tento pramen snad svědčí tehdejší práce o barevném vyznačování stavební charakteristiky domů. [2] Ta se musela vyrovnat s rozporem mezi realitou dochovaných staveb a tím, co měli vlastně pro svou práci předepsáno zhotovitelé těchto map – tedy odhalit rozdílný způsob vidění týchž jevů očima odborníků v první polovině 19. a v závěru 20. století. [3] K tomu je třeba připomenout, že uvedené zkušenosnosti s mapami stabilního katastru v sedmdesátých a osmdesátcích letech minulého století se získávaly opravdě intimním kontaktem s těmito archiváliemi, protože pro každou z desítek a stovek konfrontací staveb s tímto mapovým záznamem bylo nutné navštívit mapové depozyty a záznamy překreslovat s pomocí „pauzáku“, tužky a pastelek.

Pro vědomí důležitosti vztahu vesnice ke krajině a také pro pochopení různých druhů poznatků, které může k těmto problémům přinášet archeologie, byly důležité roky spolupráce se Zdeňkem Smetánkou. Při této činnosti jsme se snažili postoupit zejména do méně známého raně středověkého období, kde se možnosti sledování konkrétního půdorysu ztrácejí a nastupuje nutnost výraznějšího vnímání kontaktu sídla s krajinou – terénním reliéfem, zdrojem vody a osluněním. Zdeněk Smetánka na tuto spolupráci později vzpomnul v knížce *Hledání zmizelého věku*. [4] Vzpomínky na toto období mi vždycky vytanou třeba nad Zdeňkovými perfektními formulacemi o časové podmíněnosti vyzrálého půdorysu zaniklé Svídně a jejího beznadějněho umístění

[1] Jádrem této činnosti bylo dvanáctileté působení (1974–1986) v průzkumovém středisku projektového ústavu SÚRPMO v Praze, v ateliéru lidové architektury.

[2] Škabrná, 1984.

[3] Článek o barevném vyznačování staveb na mapách stabilního katastru mimo jiné uvedl na pravou míru tehdy rozvíjenou „etnokartografickou metodu“ pohledu na míru historické zděné či dokonce „kamenné“ venkovské zástavby.

[4] Smetánka, 1987.

← Legenda map stabilního katastru s rozporným výkladem barevného značení zachycených objektů (zvýrazněno šípkami). Nahoře materiálové vybarvení staveb – vlevo růžová barva pro zděné, resp. „kamenné“ stavby (*Steinerne Gebaude*), vpravo žlutá barva nikoli pro dřevěné, nýbrž pro hospodářské stavby (*Wirthschafts Gebaude*). Dolní šipky označují místa s tím rozlišením barevnosti, jaké odpovídá běžnému použití barevnosti v těchto mapách, tj. růžová pro zděné a žlutá pro dřevěné provedení různých objektů – mostů, kaplí, křížů, milníků, větrných mlýnů aj. (ÚAZK).

↑ Vesnice Karlík u Černošic na dolní Berounce (v minulosti Mži) – jeden z pokusů o kresebné vyjádření terénní pozice raně středověké vesnice (s románskou rotundou) s rejstříkem biotopů, které zde byly k dispozici (JŠ 1974).

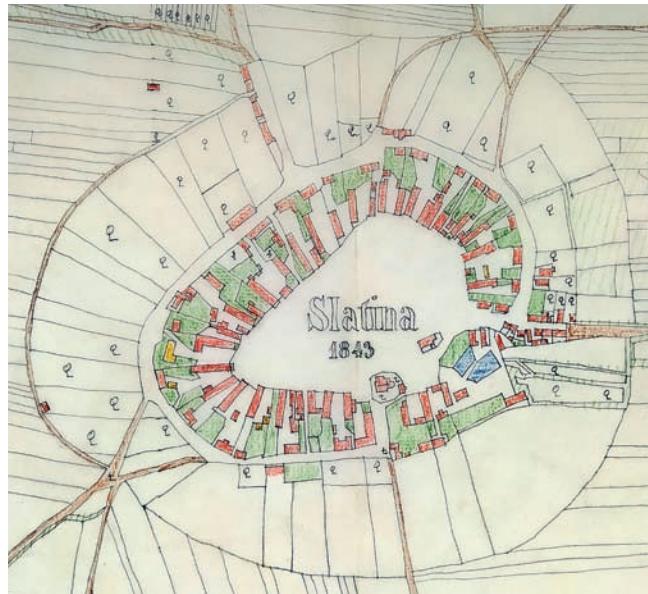
← Tvorba hliněného rekonstrukčního modelu sídelní situace ZSV Lažany na Černokostelecku na Fakultě architektury ČVUT v roce 1973. Na modelu pracují tehdejší studenti Petr Chotěbor a Zdeněk Frynta, nad nimi Z. Smetánka a J. Škabradla (JŠ 1973).

11

↓ Panoramatický záběr terénní situace tvrziště v zaniklých Lažanech (k. o. Štíhllice) na Černokostelecku (JŠ 1973)

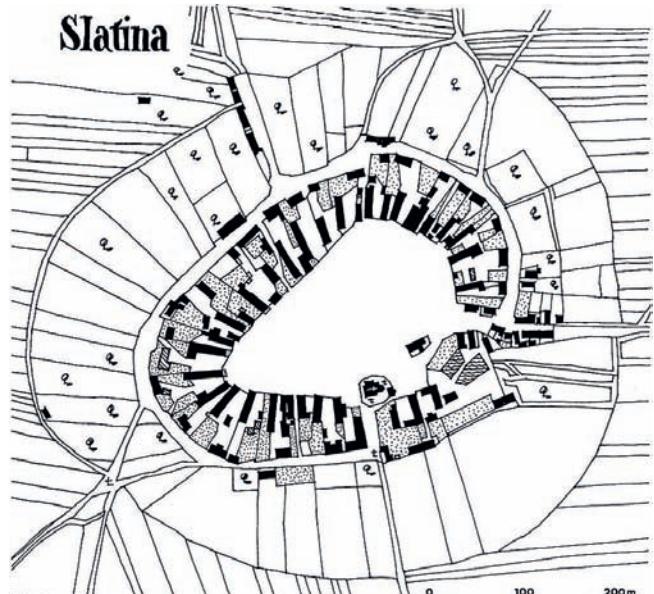

v krajině, výrazně odlišného od poloh starých vesnic, které si svoje místo v krajině ještě mohly lépe vybrat. [5] Zdeněk nás seznamoval i s významem „okrajů“ – míst, kde se v určité době mohly realizovat dobově podmíněné zvyklosti a mohly tam setrvat na rozdíl od jiných příznivějších území, kde tyto zvyklosti mizí vlivem snadnějšího překrývání mladšími inovacemi.

K formulačnímu prověřování tehdy nabytých poznatků i úvah mohlo pak dojít v 90. letech na Fakultě architektury pražského ČVUT, v rámci výuky nově založeného předmětu Lidová architektura. Kromě vývoje staveb jsme se tu zabývali i vesnickými půdorysy, příznačně ve vazbě na vývoj sociálního členění vesnic. Při zadávání a konzultování seminárních prací tehdy došlo i na první pokusy o identifikaci modulových systémů pravidelného rozměřování zejména u novověkých založení. V té době již bylo možné pracovat alespoň s černobílými „xeroxovými“ kopiami map stabilního katastru, do nichž se ale barevnost objektů musela stále přenášet ručně. Výsledkem této pracovní etapy byla kapitola Urbanismus a sociální skladba zástavby v publikaci o lidové architektuře z roku 1998. [6]

V souvislosti s inspirací pro studium vesnických půdorysů a specifickou činností průzkumového střediska SÚRPMO je třeba ještě vzpomenout na osobnost Dobroslava Líbalu, který zejména v závěru své dlouhé badatelské dráhy několikrát upozornil na toto téma jako na mimořádně zajímavé a neprobádané. Mínil toto studium nepochyběně jako součást dějin urbanismu, resp. širšího tématu dějin architektury zejména z umělecko-historického pohledu v souvislosti s kolonizačním zakládáním měst, s konkrétní podobností půdorysů a ploch náměstí a vesnických návsí. O tomto srovnání se zmíníme dále v kapitole o vývoji vesnických půdorysů ve středověku.

Výsledkem předložené práce je představa o zásadní linii postupu vývoje vesnických půdorysů a plužin – jejich tvorby a následných přeměn či úprav. Tato představa je někde určitá – pevnější, někde jen hypotetická, čekající na

postupné prověřování a zpřesňování. Z exaktních přírodo-vědeckých disciplín, pomáhajících poznávání historie, by se dala tato situace přirovat k rané fázi budování tzv. střední křivky v dendrochronologii, vůči které se pak určuje stále spolehlivěji datování konkrétních odběrů z historických dřevěných konstrukcí (a tyto informace zpětně pomáhají upřesnit střední křivku).

Pokud se tuto představu podaří naplnit, mohlo by to poněkud zmírnit konstatování Martina Dohnala o možných metodách práce, která uvedl na závěr podrobného rozboru pozdně středověkého až novověkého vývoje skupiny vesnických půdorysů a plužin na Táborsku, opřeného o výjimečně zachovaný soubor písemných pramenů: „Jiný metodický přístup vedoucí k reálnému poznání starých poměrů uspořádání českých vsí a jejich plužin však dosud není znám.“ [7] Toto jistě zodpovědné stanovisko se totiž jeví jako poněkud pesimistické, pokud dohlédneme, jak daleko by se poznání vývoje vesnických půdorysů a plužin odsunulo, kdybychom je mohli opřít pouze o podrobné rešerše jednotlivých lokalit na základě dochovaných písemných pramenů. Paralelní tvorba celkového modelu vývojové linie vesnických půdorysů a plužin s jeho následným korigováním může totiž další práci výrazně usnadnit a zrychlit, protože mít k dispozici možnost poměřovat výsledky práce srovnáváním vůči nějaké linii je pro hodnocení a upřesňování pracovních výsledků výhodnější, než muset usuzovat nad každým dílčím poznáním jevem znovu.

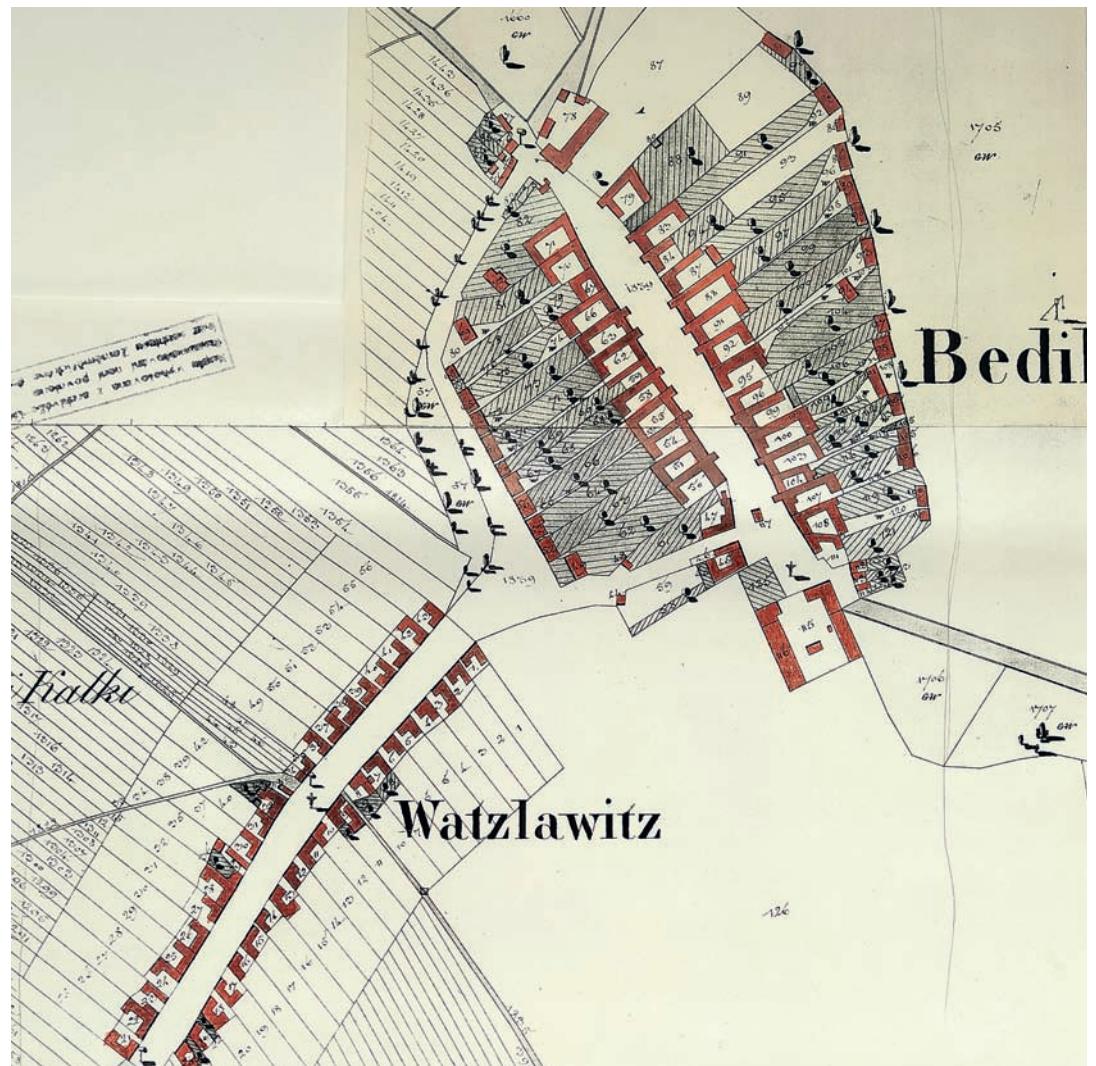
Jiří Škabarda, Polička 30. 12. 2020

[5] Smetánka, 1988, s. 84–85.

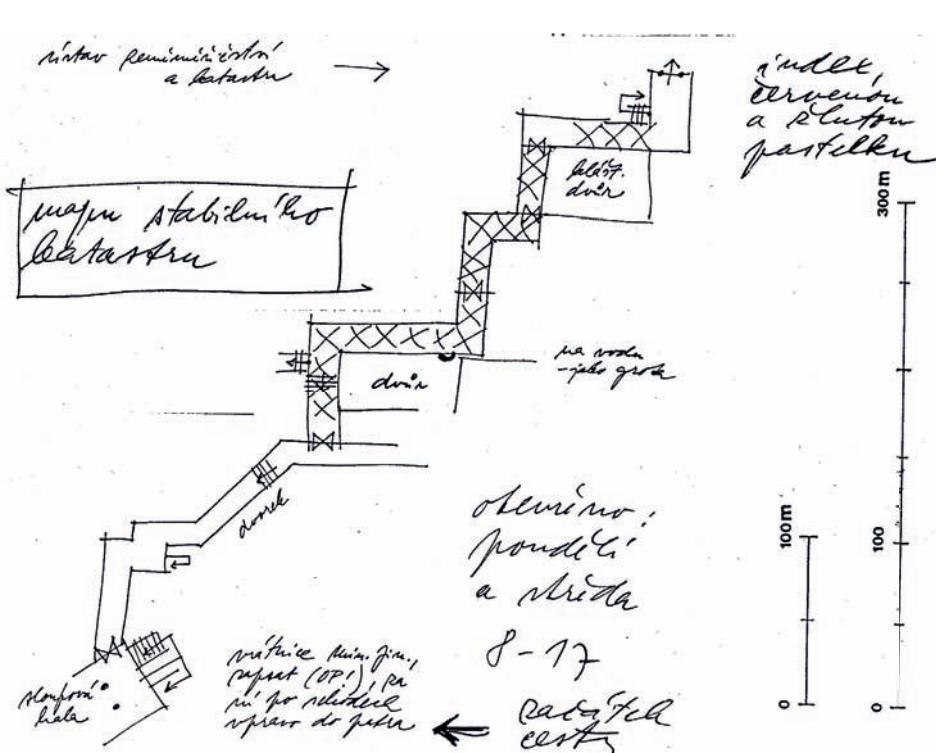
[6] Škabarda, 1998, s. 55–76.

[7] Dohnal, 2006, s. 167.

← Ukázka pracného překreslování a vybarvování map stabilního katastru v systému „pauzák – tužka – pastelky“, fungujícím až do 80. let 20. století, s následným převedením do tušové kresby s pracnou interpolací grafického měřítka v metrech (na příkladu známé vesnice Slatina pod Házmburkem).

→ Pokrok v práci s mapami stabilního katastru v 90. letech: slepování černobílých razítkovaných xerokopií s následným ručním vybarvováním (typická hanácká vesnice - Bedihošť u Prostějova - s jedním typem přidružení novověké vesnice na cís. otisku mapy stabilního katastru z roku 1833; ÚAZK).

13

← Reprodukce návodu, který dostávali studenti Fakulty architektury v první polovině 90. let 20. století, aby trefili od vrátnice Ministerstva financí v Letenské ulici na Malé Straně labyrintem chodeb tohoto areálu k tehdejšímu úložišti cís. otisků map stabilního katastru v blízkosti Karlova mostu (začátek trasy je vlevo dole, konec vpravo nahoře). Uvedeny byly i další nutné údaje: otevírací doba, o co požádat, jaké potřeby mít s sebou, a také grafické měřítko pro metrický převod.

Dodatek

Jak je patrné z datování úvodu, bylo pro práci na textu využito především specifické „koronavirové“ období roku 2020. Práce se střídala s dokončováním publikace o lidové architektuře v jižních Čechách, které si vyžádalo studium v jihočeských archivech, zejména ve Státním oblastním archivu v Třeboni. Zdejší nálezy zajímavých regionálních materiálů, jejichž rozbory přesahovaly jen rámcový záběr tématu půdorysů vesnic a jejich plužin v knize o lidové architektuře, se proto uplatňují výrazněji až v přítomné publikaci, věnované již zcela tomuto tématu. Na jaře roku 2022 se pak po zmíněném ročním přerušení podařilo zorganizovat ještě páté sídelněhistorické setkání v Kutné Hoře, jehož hlavním tématem již mohlo být seznámení s prací připravovanou do tisku. Podobně jako u zmíněné jihočeské knihy se vydání nakonec ujal náš spolek SOVAMM a v něm zejména kolegyně Zuzana Syrová-Anýzová, která se opět postarala i o náročnou grafiku úpravu (a uspořádání místního rejstříku).

Jiří Škabradla, Polička 28. 4. 2022

Technický a poznámkový aparát

Poznámkový aparát uvádíme v přímé vazbě na text, tedy na téže stránce. Pro úspornost textu, který má často technický charakter s užitím mnohokrát opakovaných výrazů a citačních odkazů, zkracujeme v textu a zejména v poznámkách některé nejčastěji užívané pojmy. Nejužívanější starší katastry, resp. výše uvedené edice souhrnných berní ruly a tereziánského katastru se uvádějí zkratkami BR 2, sv. 1 a 2, a TK, sv. 1, 2 a 3. Z jednotlivých vyhotovení map stabilního katastru je uplatněno částečné zkrácení u tzv. císařských (cís.) otisků; právě tak u vojenských (voj.) mapování. Pro zaniklé středověké vesnice je použita obvyklá „archeologická“ zkratka ZSV. Obvyklým písmenovým způsobem se rovněž zkracuje uvádění světových stran, zejména mezilehlých (SV, JV, JZ, SZ).

U císařských otisků map stabilního katastru, které reprodukuje původní mapový záznam, budeme jako jejich vročení vždy uvádět rok, kdy se mapování provádělo, a nikoli rok do datečné litografické přípravy tohoto vyhotovení (ten je vždy uveden jako poslední údaj na „hlavičce“ jednoho z mapových listů). Důvodem je známá skutečnost, že obě autenticitní paré těchto map – indikační skici i originální mapy – byly méně či více poznamenány dodatečnými aktualizačními zásahy.

U základních archiválií, které se probírají v textu a jejichž reprodukce tvoří většinu ilustrací, zkracujeme mnohokrát opakované uvedení místa deponování, resp. dnešního zveřejnění: Ústřední archiv zeměřictví a katastru zkratkou ÚAZK u císařských otisků (i spojených) a originálů map stabilního katastru z celého území Čech, Moravy i Slezska, a Národní archiv (NA) u indikačních skic těchto map z území Čech, případně z moravského území Moravský zemský archiv v Brně (MZA). Původ materiálu je vždy uveden i u menšího počtu novodobých map a u nového způsobu (skenovaného) výškového zobrazení terénního reliéfu.

Pro specifické ilustrace se zobrazením historického stavu rozsáhlejších území jsme použili georeferencované spojené mapy stabilního katastru (císařské otisky) s využitím mapové služby Krajského úřadu Moravskoslezského kraje a brněnského Centra dopravního vývoje. V těchto případech je zkratka KÚ MSK nebo CDV uvedena spolu s ÚAZK. Použitá data CDV pocházejí ze dvou projektů, na kterých se podílely i další instituce: *Výzkum historických cest v oblasti severozápadní Moravy a východních Čech NAKI I* (2011–2014), DF11P01OVVV029 a *Moravské křížovatky NAKI II* (2016–2019), DG16P02R031.

Pro první a druhé vojenské mapování využíváme skeny mapových listů z Válečného archivu (Kriegsarchiv) Rakouského státního archivu (Österreichisches Staatsarchiv), které pořídila Laboratoř geoinformatiky Fakulty životního prostředí Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem (v poznámkách se zkratkovým označením původu KA).

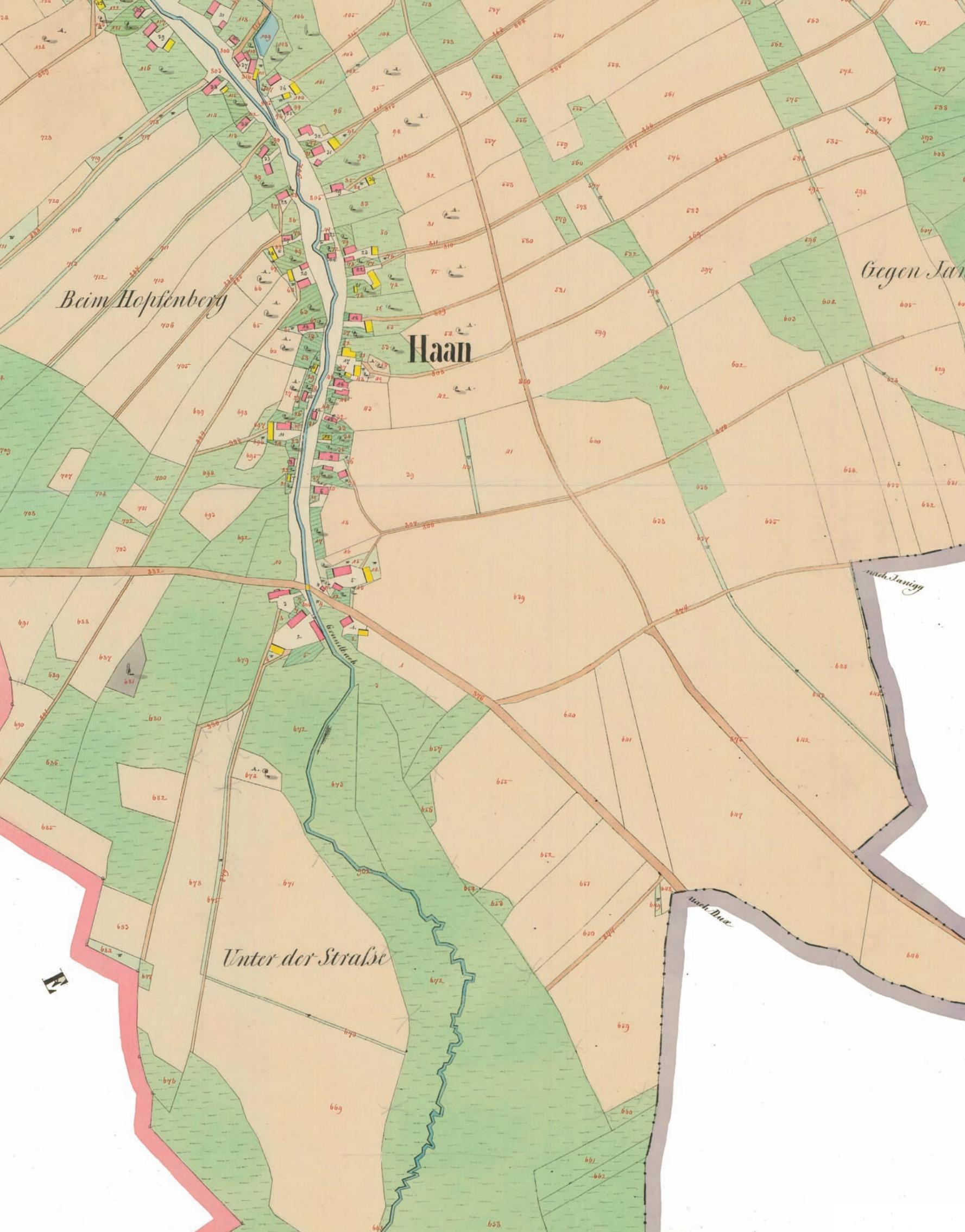
Ke zpracování rejstříku jsme již tradičně využili výsledky jednoho z dlouhodobých projektů SOVAMM - prostorové databáze sídelních lokalit Čech, Moravy a Slezska CZ_RETRO, jeímž hlavním autorem je Karel Kuča. O přípravu ilustrací v GIS, především vizualizaci dat DMR 5G a DMP 1G se postaral Šimon Eismann.

Mezi převažujícími mapovými ilustracemi se objevují i fotografické záběry krajinných a stavebních scenérií, dokládající potřebnou (a mnohdy velmi zajímavou) konfrontaci map s terénní situací. Tyto fotografie pocházejí zpravidla z autorova vlastního archivu (JŠ, s uvedením roku pořízení); v ostatních případech jsou autorství a původ jmenovitě uvedeny.

Poděkování

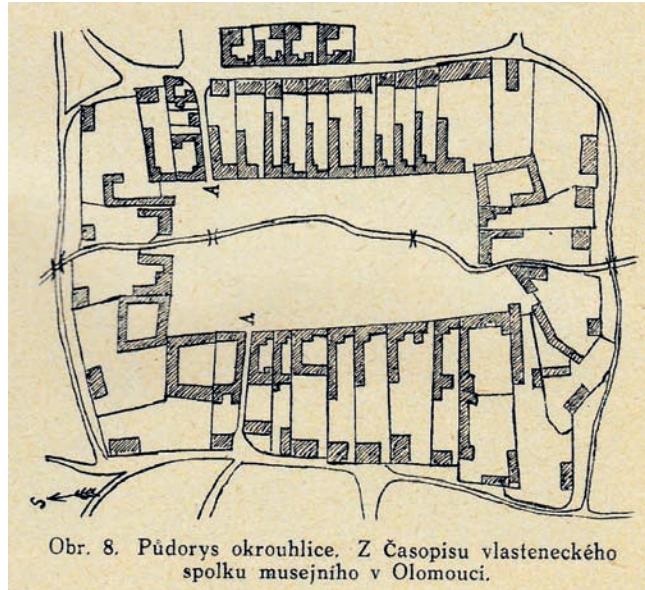
Martinovi Dohnalovi a Tomáši Klírovi patří díky za posouzení textu. S Martinem Dohnalem jsou spojené začátky mého vážnějšího angažování v problematice vesnických půdorysů, které probíhaly jako mnou vyžádané konzultace se sice mladším, ale v oboru zkušenějším kolegou. Podobně Tomáš Klír laskavě přispěl v posledních letech řadou cenných podnětů pro doplnění práce; tím současně pomohl překlenout její nejvýraznější nedostatky v informovanosti o novějším bádání a zahraniční sídelné historické literatuře, zejména archeologické.

Poděkování za podporu realizace vydání publikace patří Ministerstvu kultury ČR a autorovu poslednímu pedagogickému působišti – Ústavu historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice. Dík náleží institucím, které poskytly ilustrační podklady ze souborů jednotlivých vytvořených map stabilního katastru z našeho území – především Ústřednímu archivu zeměměřictví a katastru v Praze, Národnímu archivu v Praze a Moravskému zemskému archivu v Brně. Za zpřístupnění mapových služeb georeferencovaných spojených map stabilního katastru děkujeme Krajskému úřadu Moravskoslezského kraje, jmenovitě Stanislavu Hasalíkovi, a brněnskému Centru dopravního vývoje, jmenovitě Janu Martínkovi. Za poskytnutí dalších archiválií děkujeme institucím a archivům, uvedeným v závěrečném výčtu původu publikovaných materiálů. Za operativní provedení překladů souhrnu náleží dík Zdeřce Šafaříkové, za jazykovou redakci Ivo Říhovi z Filozofické fakulty Univerzity Pardubice.

1 Přehled starších výsledků a princip přístupu

Obr. 8. Půdorys okrouhlice. Z Časopisu vlasteneckého spolku musejního v Olomouci.

1.1 Stručný přehled dosavadních prací

Nejstarší pokusy o odborný historický pohled na vesnické půdorysy se objevují ve vlastivědných časopisech zpravidla v etnografickém kontextu již v závěru 19. století. Jádrem těchto úvah byl názor o staroslovanském původu tzv. okrouhlíc, uváděném ve starší německé literatuře (již od druhé poloviny 18. století) podle výskytu takových půdorysů v severním Německu. Příkladem této fáze poznávání může být třeba dvoustrana v kapitole *Byt lidu českého* v knížce Augustina Žaluda *Česká vesnice*, vydané v roce 1919. V textu se tu uvádí zmíněná *these* o nejstarších *okrouhlících*: „*Za starší, původní slovanské vesnice jsou považovány okrouhlice, t. j. obce, jejichž stavení jsou seskupena v kruhu nebo ve čtyřhranu kol návsi...*“ [1] Jako ilustrace pro půdorys okrouhlice na následující straně byl převzat půdorys ze staršího článku V. Houdka o uspořádání vesnic na Moravě. [2] Situace se dá identifikovat jako překreslení z mapy stabilního katastru pro vesnici Blatec jižně od Olomouce – vesnice s mimořádně pravidelně vyměřenou a zachovanou obdélnou návsí. Takový typ půdorysu a návsi je přitom na Hané zcela jedinečný a při starém původu vesnice nepochyběně znamená – jistě podobně jako v Čechách – radikální proměnu nějakého staršího systému. Ten možná naznačuje mimořádně pravidelná radiální sestava komunikací, které v minulosti spojovaly vesnici s okolím (přičemž radiální typ půdorysu je na Hané na mapách stabilního katastru opět doložitelný jen velmi obtížně).

Uspořádání tehdejších poznatků o vesnických půdorysech včetně důkladné rekapitulace zmíněných starších názorů z německé literatury publikoval Lubor Niederle v 1. svazku Dílu III. svého velkého spisu *Život starých Slovanů*, v kapitole XI., nazvané *Slovanská ves v celku*. [3] Jeho formulace o půdorysných typech jsou opatrnější, u nejstarších

radiálních sestav, přežívajících na někdejším slovanském území v severním Německu, opřené výhradně o starší německou literaturu. Uvádějí se zde i sídla řadového a rozptýleného typu, včetně hledání metod pro jejich časové určení (zejména podle názvů vesnic). Již v této době se do debaty o půdorysech vesnic zapojuje i archeologie, a to prací Jana Hellicha o zaniklých lokalitách na Poděbradsku. [4]

Souhrnné uspořádání pohledu na problém vesnických půdorysů a plužin začíná u nás zřejmě článkem Josefa Pohla *Typy vesnických sídel v Čechách*, otiskněném v *Národopisném věstníku Českoslovanském* v polovině 30. let 20. století. [5] Třídění typů je zde sice z dnešního hlediska málo použitelné a výběr uváděných příkladů působí spíše náhodně, ale autor se u nich snaží o objektivní nástin vývoje s použitím základních pramenů, sledujících (počínaje první písemnou zmínkou o vsi) zejména proměny počtu obyvatel, resp. usedlostí. [6] V těchto příkladech se projevuje i snaha o postižení určitých etap vývoje těchto lokalit včetně pochopení lépe doložitelných mladších zásahů. Úctyhodná je tu snaha zařadit pojmy do kontextu se zahraniční terminologií (vždy francouzskou, ale i polskou, německou a anglickou). V mapovém zachycení se operuje zejména s indikačními skicami map stabilního katastru (nazýváno pouze *skizzy*). Autor se ale snaží i o využití dalších starších zobrazení (nalezl a použil např. materiál z tzv. židovské akce z roku 1727). Jako předzvěst důležité budoucí větve poznávání se tu objevuje i zmínka o zaniklé vesnici, jejíž plužina je ještě rozeznatelná na mapovém záznamu (ve východní části katastru vesnice Dobré v Orlických horách).

Mezitím ale výrazně pokročila badatelská práce v oblasti písemných pramenů zejména při objasňování procesu středověké kolonizace, počínaje podrobnými rešeršemi Františka Vacka, jejichž vydávání započalo již před více než stoletím. [7] Informace o půdorysech vesnic začínají v té době pronikat i do vlastivědné literatury, a to dříve v německojazyčných příhraničních regionech, jistě ve vazbě na více propracované sídelněhistorické bádání na německém

[1] Žalud, 1919, s. 26.

[2] Houdek, 1889.

[3] Niederle, 1921, s. 186–203.

[4] Hellich, 1923.

Za upozornění děkuji T. Klírovi.

[5] Pohl, 1934–1935.

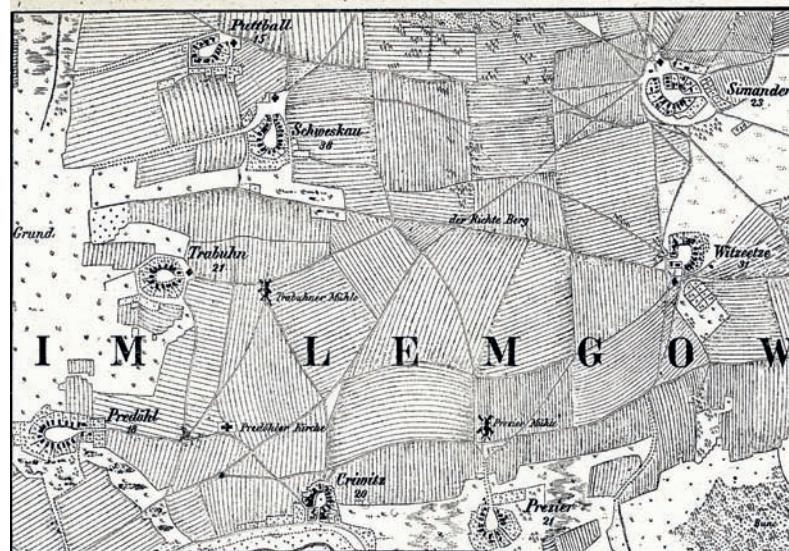
[6] Pohl, 1934–1935; bizarně působí třeba třídění vesnic podle jejich umístění v terénu na rovině, údolní, svahové a hřebetní (s. 16) nebo uvedení křivoklátského Rousínova

s excellentní obdélnou návsí jako okrouhlice (s. 25).

[7] Vacek, 1919–1922.

← Obrázek, charakterizující údajný nejstarší půdorysný typ vesnice v publikaci A. Žaluda *Česká vesnice* z roku 1919, převzatý ze starší práce V. Houdka z roku 1889.

← Předloha předešlého obrázku – intravilán vesnice Blatec u Olomouce na indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1833 (MZA).

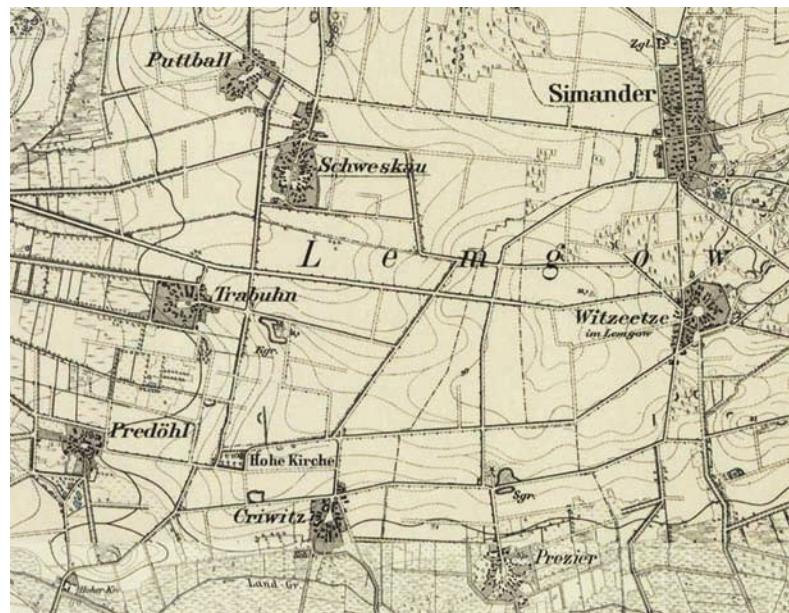

Obr. 38. Část katastrální mapy hannov. Wendlandu. (Podle Fetznera.)

↗ Mapové výrezy části severoněmeckého území, zvaného Wendland, jižně od dolního toku Labe. Převažovaly zde vesnice s radiálními půdorysy, pokládanými za charakteristickou součást někdejšího slovanského osídlení. Ilustrace, převzatá do díla L. Niederleho *Život starých Slovanů* (1921, s. 189), a stejné území (v dnešním Zemském okrese Lüchow-Dannenberg ve spolkové zemi Dolní Sasko), zachycené na historické mapě Pruska z roku 1877. Zajímavá je proměna půdorysu jedné z vesnic (Simander – vpravo nahoře); mapa z roku 1877 je dnes přístupná on-line (MAPIRE).

území. Například Anton Gnirs ve svém soupisu památek pro okresy Teplá a Mariánské Lázně (vydaném v Augsburgu v roce 1932) u rády vesnic uvádí i jejich půdorysy s charakteristikou, zpravidla ve spojení s údaji o starší vrstvě lidové architektury. [8]

Rozsáhlá edice *Československá vlastivěda*, resp. její svazek *Národopis* z roku 1936, obsahuje ve své části o hmotné kultuře staří *Osídlení*, zpracovanou etnografem Karlem Chotkem. [9] Pod nadpisy *Typy vesnických sídel, Stáří a rozšíření vesnických sídel, Formové varianty vesnických sídel* se zde třídí vesnické půdorysy (s odkazem na těsně předcházející práci J. Pohla) ve vztahu k terénu, ale spíše jako typy mozaikových situačních struktur. U pravidelného členění zástavby se zde uvádí uspořádání *řadové* a *ulicové* (ale i *křížové*, *vidlicové*, *hvězdicové* a *rozvětvené*). Objevuje se tu i rámcové přiřazování typů zástavby do oblastí, resp. typů terénu. V ilustracích se ale žádný půdorys vesnice neobjevuje.

19

Pokud jde o stáří půdorysů, najdeme zde jen konstatování vztahu pravidelného zakládání vsí ve 13. a 14. století k zakládání měst na německém právu. Objevují se tu i zmínky o mladším vývoji půdorysů včetně sociálního členění (s uvedením pravidelného řazení chalup před usedlostmi na Svitavsku). Podobné je v této edici uvedení půdorysů vesnic v kapitole *Německý národopis* v ČSR, zpracované Gustavem Jungbauerem a zařazené až na samý konec svazku. [10] Zde se v části *Dům a osady* piše v závěru (na s. 367–369) i o půdorysech vesnic s rozdělením typů (*osamělé dvory, ves shluková, okrouhlá, řadová, ulicová*), opět bez úvah o stáří či vývoji a bez ilustrací.

V napjatém období před druhou světovou válkou pak vyšel rozsáhlý, dobově odvážně motivovaný a nazvaný spis historika Josefa V. Šimáka *Pronikání Němců do Čech*, obsahující (jako Hlavu I) i důležitý souhrnný pohled na fenomén středověké kolonizace. [11] V knize se probírá podle

[8] Gnirs, 1932.

[9] Chotek, 1936.

[10] Jungbauer, 1936, s. 341–378.

[11] Šimák, 1938.

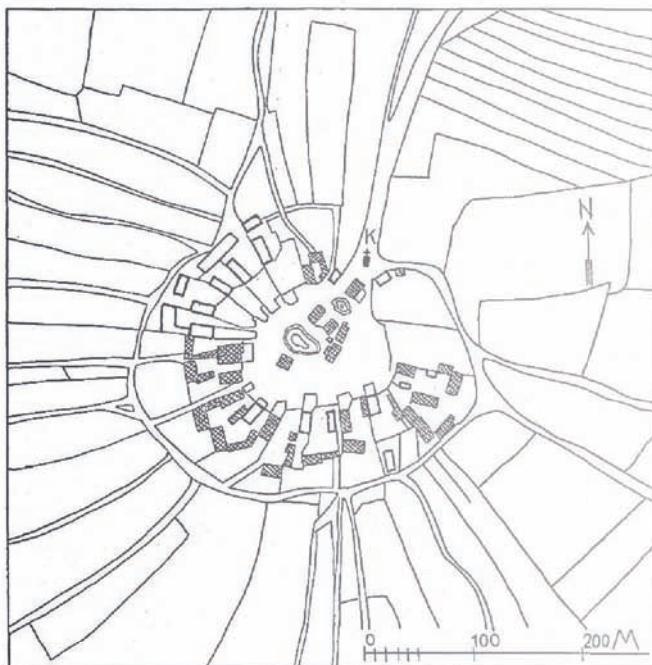

Abb. 56. Deutsch Boraus. Der Dorfplan nach der Katastralmappe des J. 1886.
Die schraffierten Objekte sind Holzbauwerke.

20

↑↑ Radiální půdorys vesnice Beranovky u Teplé ze soupisu památek A. Gnirse (1932, s. 68). Zvýrazněním starší dřevěné zástavby upozornil autor mimoděk (nebo záměrně?) na zajímavou epizodu sídelně historického vývoje vesnice – novou zděnou výstavbu SZ sektoru zástavby v odsunutých pozicích, která proběhla (nejspíše po požáru) ve třetí čtvrtině 19. století.

↑ Severozápadní sektor zástavby Beranovky u Teplé ještě se starší dřevěnou zástavbou v pozicích při návsi na cís. otisku mapy stabilního katastru z roku 1839 (ÚAZK).

[12] Říkovský, 1939.

[13] Láznička, 1946.

[14] Šanda, 1947.

[15] Hanuš, 1947.

jednotlivých regionů (českých a následně i moravských) množství údajů z písemných pramenů, z nichž se autor snažil vyčist zejména informace o tehdejším podluží českoo- a německojazyčného obyvatelstva. J. V. Šimák se přitom snažil propojovat tyto informace jako první v rozsáhlém měřítku rovněž se srovnávacím náhledem na půdorysy vesnic a jejich plužiny prostřednictvím jejich zachycení mapami stabilního katastru. Oproti tápavým souhrnným pojednáním předcházejících prací působí spis J. Šimáka jako vnitřní světa především svou konkrétností – množstvím jednotlivých datovaných příkladů propojovaných s názorem na půdorysy vesnic (i jejich plužiny) na mapách stabilního katastru, včetně širších srovnávacích pohledů, díky kterým teprve vyvstávají u těchto jevů dobové a regionální odlišnosti.

Hned v následujícím roce 1939 vyšel v Brně opak Františka Říkovského Základy k sídelnímu zeměpisu Československa, v němž se mj. poprvé objevuje pojem staré sídelní území. [12] Podobnou práci jako předtím J. Pohl pro Čechy vydal těsně po druhé světové válce pro Moravu Zdenek Láznička: Typy vesnického osídlení na Moravě. [13] V této práci se výrazněji, v samostatném oddílu, věnuje i vývoji plužin, včetně uvedení možnosti jejich postupných proměn od mladších systémů k vyspělejším na témže místě. Provedeno tu je i mapový regionální průměr půdorysných typů vesnic s plužinami, převažujícími do mladší doby.

Drobná publikace Jaroslava Šandy o české vesnici, vydaná v roce 1947, pokračuje v prezentování informací o typech vesnických půdorysů ve vazbě s lidovou architekturou. [14] Půdorysům je zde věnováno (hned za úvodní stranou) následujících sedm stran textu. V nich se již projevuje snaha přiřadit půdorysné typy nebo alespoň některé rysy jejich uspořádání k určitému historickému období. Konkrétně se zmiňují základní rysy dodatečných proměn zástavby, zejména možnost dělení usedlostí v druhé polovině 18. století. Uváděny tu jsou i základní informace o historickém zakládání vesnic v 18. a v první polovině 19. století s pravidelnou parcelací a převážně ulicovým typem půdorysu. V ilustracích je zařazeno devět půdorysů (počínaje radiálními), v jednom případě s úvahou o domyšlení pravidelné parcelace při zkusem vypuštění mladší zástavby v návsi na ploše.

U nás pravděpodobně průkopnickou ukázkou využití písemných pramenů pro poznání půdorysů vesnic v jejich časových proměnách představuje staří architekt Oldřich Pavla Hanuše Vývoj osídlení osmi vsí, které tvořily bývalé panství Vršovice v okrese lounském, vydaná v roce 1947. [15] Autor zde doprovodil svá zjištění schematickými mapovými náčrtky vždy pro několik období, v nichž došlo podle písemných pramenů k výraznějším změnám půdorysných situací. Zmiňují se tu katastrofické situace (povodně, požáry a záplavy vesnic), které se neprojevily na půdorysné situaci před dokončením nového sídla. Z dnešního pohledu zde ale nefungují zejména odhadы pro starší období, protože autor nepochybuje o dřívějším původu řadového uspořádání usedlostí („z doby přechodu doby hradištní“), a řadové parcely s menší šířkou pakládá dokonce za relativně starší. Situace s románskými usedlostmi na pravidelných návsiach s řadovou výstavbou (Chotoviny,

pouštět do úvah souvisejících s celkovou plošnou rozlohou pozemků. Jsem ostatně přesvědčen, že i když se počty lánů ve smyslu celkových ploch obdělávané půdy uváděly v zálohovaných písemných zprávách už při zadávání kolonizačních podniků ve 13. století, má taková skutečnost jen malý vztah k mnohem pozdějšímu záznamu parcelace na mapách stabilního katastru, protože plochy budoucích vesnic tehdy ještě pokrýval les a nikdo nemohl vědět, jak celý podnik vypadne. Tuto nejistotu potvrzují i pozdější zprávy z období přechodu na emfytický, zákupný systém, podle nichž již ve 14. století zjišťovaly někdy i značné rozdíly skutečného stavu oproti do té doby předpokládané situaci (a podle ní odváděným dávkám a povinnostem).

Do složitějších problémů plošných výměr bude snad možné postoupit později, bude-li přijat a dále ověřován předložený pracovní postup s identifikací základních rozdílů. Možné to ale bude opět jen postupem přes známější mezi plošné a délkové míry, opět s náročným zpracováním metodicky nezbytných vzorkových případů rozboru katastrů jednotlivých vesnic tam, kde budou k dispozici podrobnější údaje o mladších úpravách plužiny. Podobně neuvažujeme o ještě subtilnějších problémech vztahu členění plužiny k vývoji způsobů zemědělského hospodaření (které ale v zákoně podobně jako při našem uvažování postupovaly od jednodušších systémů ke složitějším).

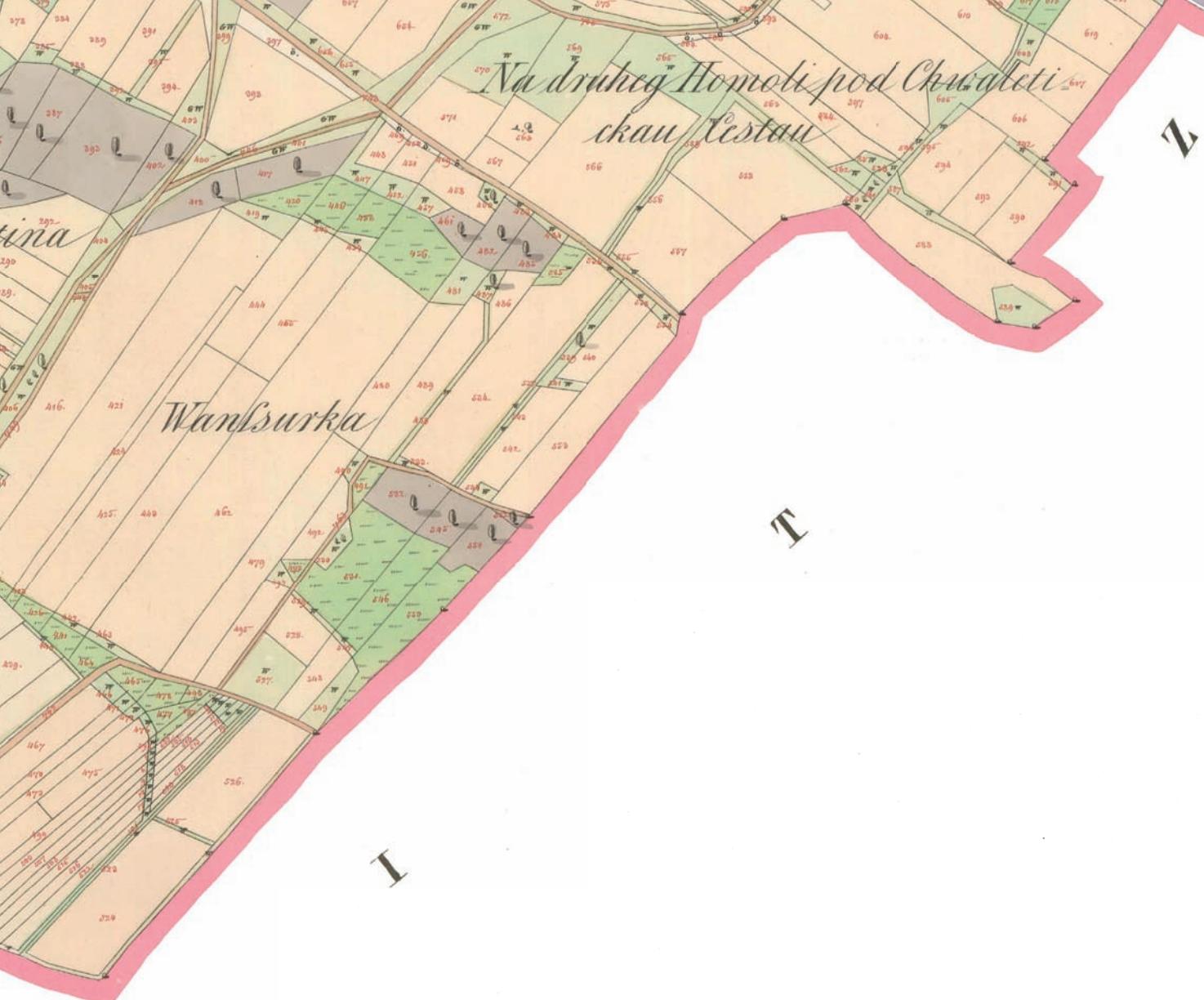
Ujasnění názorů na zásadní principy vývoje půdorysů a plužin by nepochybň mělo předcházet debatě o sjednocení příslušné odborné terminologie. Ta dosavadní vychází většinou z překladů názvů ve starší cizojazyčné literatuře, zejména německé, a zatím není v naší literatuře ustálena. V následujících kapitolách se proto nepokoušíme o stanovení systematického názvosloví, ale snažíme se alespoň uplatňovat pro základní jevy názvy logické a srozumitelné, a naopak upozornit na některé tradované termíny, které se jeví mít sporné.

Předložená práce se rovněž nedotýká širších vztahů, přesahujících dnešní rozsah Čech. Pro sousední Moravu a Slezsko jsou uvedeny ve více případech alespoň srovnávací hodnoty, které by mohly vyvolat pokračování obdobné práce i v tomto území. Pokud se ale podaří stanovit zásadní časový obraz vývoje vesnických půdorysů a plužin u nás, stane se toho předmětem zájmu i srovnávací práce v přilehlých oblastech, pro které jsou již k dispozici výsledky delší tradice bádání a snažení v německé odborné literatuře.

[61] Termín mapa a plán bychom měli používat pokud možno přesně. Základní rozdíl mezi nimi je ten, že mapa převádí pomocí kartografických vztahů zobrazovanou zakřivenou část zemského povrchu do roviny, zatímco plán je pravoúhlym průmětem tohoto povrchu s poměrně omezeným rozsahem a malým změšením. Měřítko situačních a stavebních plánů je tedy obvykle větší, tj. podrobnější než 1 : 1 000. Mapy, s nimiž zde budeme pracovat, pak patří k mapám velkých (do 1 : 5 000) a středních měřítek (1 : 5 000 až 1 : 200 000).

[62] Novodobý utřídený pohled na materiál map stabilního katastru poskytl Martin Ebel (2004). Rozdíly v záznamech jednotlivých vyhotovení map stabilního katastru jsme početněji využili k poznávání vývoje vesnických staveb v nedávné publikaci o lidové architektuře v jižních Čechách, kde Karel Kuča rovněž shrnul (v kapitole 1) informace o mapách stabilního katastru (Škabrada a kol., 2021, s. 21–25).

2 Stabilita a mladší proměny vesnických půdorysů

- Rozvrh intravilánu vesnice je za obvyklých okolností stabilnější oproti rozvrhu plužiny.
- Proti pravidelnosti vytyčení a zachování vesnického půdorysu působí reliéf terénu a „tlak“ komunikačních tras.
- Míra „stárnutí“ – tj. rozhýbání původně pravidelného rozvrhu a přímých linií – je přímo úměrná času (proběhlému od vytyčení struktury půdorysu do doby jejího mapového záznamu).
- „Stárnutí“ struktury půdorysu vesnice spočívá především v postupu sociálního rozlišení obyvatel a tedy i odpovídající výstavby. Na mapách stabilního katastru se projevuje dělením parcel, vměstnáváním a přičleňováním dalších objektů.
- „Stárnutí“ linií se projevuje rozhýbáváním jejich původně přímého vytyčení a změnami stejně vyměřených délek vlivem terénních podmínek, nové výstavby a „tlaku“ komunikačních linií.

Kdyby ale platila pouze uvedená pravidla, směroval by vývoj vesnických půdorysů všeobecně k nejednotnosti a nepřehlednosti. Přitom ale takový vývoj rovněž vyvolával opačné snahy o nápravu ve smyslu spravedlivější unifikace a přehlednosti, tj. zjednodušení systému; tyto reorganizace pak opět podléhají postupnému stárnutí struktury i linií. Míra a úspěšnost takových snah závisela vždy na vůli vrchnosti a místních podmínkách, v intravilánech zejména na míře kompaktnosti stávající zástavby. Ta ale nebyla příliš vysoká, protože ve většině oblastí v Čechách převažovala dřevěná výstavba až do období zvýšeného administrativního tlaku ve prospěch zděných staveb v první polovině 19. století (a mnohde ještě déle).

Pro nárazové změny zástavby se proto zjevně a logicky využívaly situace, kdy byla zástavba hromadně narušena, ať už dlouhodobou válečnou devastací, nebo pozárem. Pro stanovení metodiky pohledu na mapové čtení charakteristických vývojových proměn je nepochyběně výhodné používat srovnání s odlišnou situací, byť se to může zdát banální. Nabízí se zejména pohled „hned vedle“, protože právě na blízkých lokalitách (nebo i v rámci téže vesnice) můžeme sledovat, jak se chovají podobné struktury při dopadu různých událostí, resp. jak se postižená místa liší od struktur takto nezasazených. Všechny tyto mladší zásahy pak můžeme z obrazu půdorysných situací „odečítat“ a získávat tím větší jistotu v poznávání starších částí půdorysných situací.

Výjimku potvrzující silně pravidlo představují případy přestavby okrouhlých návsí na zhruba obdélné útvary uvnitř setrvale radiálního uspořádání intravilánu a výjimečně i navazující plužiny. Příčinou těchto situací byl nárůst počtu usedlostí způsobený jejich dělením a potřeba zajistit jim kontakt s plochou návsi. Tento proces se přitom odehrával v době, kdy se již jako žádoucí forma vazby průčelí usedlostí uplatňovala přímá linie a pro půdorysný tvar veřejného prostoru pravidelný obdélník.

Příčinu proměn půdorysného členění vesnické zástavby v posledních staletích představovaly změny v demografickém a sociálním členění vesnických obyvatel, které vedly k různým formám nové výstavby. Při ní se zpravidla neměnil počet starých selských usedlostí (docházelo spíše k jejich dělení), ale běžně rostl počet objektů v sociálně slabší selské vrstvě a zejména počet staveb obývaných lidmi bez vlastní zemědělské půdy – výměnkářů, řemeslníků a lidí odkázaných na pomocné práce v usedlostech. Tento sociálně-ekonomickej podklad stavebního vývoje je již zpracován v analytické i souhrnné literatuře. [1] V dále uváděných příkladech, jimiž budeme ilustrovat možnosti „čtení“ takových proměn sídelního vývoje vesnic prostřednictvím map stabilního katastru, budeme pro zjednodušení opět používat údaje zpracované do souhrnných edic obou základních starších katastrů – berní ruly (BR) a tereziánského katastru (TK). Protože jsou v mapách stabilního katastru z druhé čtvrtiny 19. století přítomné rovněž informace o prvním číslování domů v roce 1770-71 (kontrolovatelné případně prostřednictvím josefského katastru), může nám systém těchto operativně dosažitelných pomůcek poskytnout dostatečný rámcový přehled o sídelním vývoji jednotlivých lokalit během posledních tří až čtyř staletí.

Edice berní ruly vypovídá o míře sociálního rozčlenění usedlostí podle množství obhospodařované půdy tím, že jejich celkový počet dělí na tři skupiny – tedy usedlosti velké, střední a malé. Názvy těchto kategorií nebyly ustálené a měly i regionální varianty (zejména v kategorii menších sedláků až chalupníků, kterým se mnohde, zejména na Moravě, říkalo zahradníci). Pozdější hrubé členění vesničanů na tři základní sociální kategorie zahrnulo i domkáře – tedy vesničany zcela nebo téměř bez půdy, fungující ale ještě se samostatnou, byť drobnou obytnou stavbou. Toto členění na sedláky, chalupníky a domkáře, ustálené v písemných operátech stabilního katastru, dobře vystihuje i odpovídající kategorizaci sociálního členění historické vesnické zástavby a budeme je v charakteristikách užívat.

Zmíněná souhrnná edice berní ruly informuje jednoduchým způsobem rovněž o okolnosti související s těžkými důsledky třicetileté války, které měly klíčový vliv na tehdejší a následující proměny vesnické zástavby – tj. množství opuštěných, resp. znova obsazovaných usedlostí. Uvedeno je to případným druhým číslem v příslušné kategorii (tj. třeba 5+3 znamená 5 statků fungujících a 3 opuštěné nebo obnovované, dohromady 8 na začátku 17. století, před vypuknutím třicetileté války). Tam, kde se dosídlení těchto usedlostí nepodařilo, se často situace řešila jejich likvidací a vznikem panského dvora, z něhož se obhospodařovala uvolněná půda. Přitom mohlo dojít rovněž k reorganizaci plužiny a případně i zástavby proto, aby se půda uvolněná pro dvůr ocitla v souvislém celku, dobře přístupném z jeho areálu.

Podrobnější představu o sociálním členění vesnice, a tudíž i její zástavby pro pozdější období první poloviny 18. století poskytuje souhrnná edice tereziánského katastru. Zde jsou již držitelé půdy v každé vesnici roztrídeni podle její výměry podrobněji, do šesti kategorií (nejmenší do 1 strychu půdy, největší přes 60 strychů). [2] Tento pohled se pak

[1] Petráň, 1964;
Cerman a Maur,
2000; Velková, 2007.

snadno konfrontuje s údaji stabilního katastru, resp. s jeho mapami. Dostatečný případný pohled do mezidobí mezi reziánským a stabilním katastrem může poskytnout (kromě josefského katastru) záznam prvního a navazujícího tzv. popisného číslování domů v indikačních skicách mapy stabilního katastru. [3]

Existující popisná čísla měla být v indikační skice ve psána k příslušným nemovitostem (zpravidla do plochy dvorů) červeně. Odlišná situace (s opomenutím tohoto zápisu nebo s použitím černé barvy – tj. stejně jako pro čísla stavebních parcel) je jen výjimečná. Pro ověření, pokud nechceme nebo nemůžeme sledovat podrobné záznamy v písemném operátu, se dá přímo na indikační skice využít připisování držitelů s popisnými čísly i do jednotlivých pozemků, z nichž nejbližší zpravidla přímo navazují na usedlost. Takto operativní sledování prvního číslování domů je pro naše potřeby vyhovující a časově výhodnější než čerpání z originálu elaborátu josefského katastru z druhé poloviny 80. let 18. století, kde jsou již do té doby přidělená popisná čísla zaznamenána. Nahlédnutí do písemného operátu josefského katastru je žádoucí v případech, kdy potřebujeme vědět s jistotou, zda ve vesnici do pořízení mapy stabilního katastru zůstalo zachováno první číslování domů, nebo zda v mezidobí došlo k jeho změně. [4]

Problém sociálního členění zástavby starých vesnic uvedeme na začátku náhledu do rozpoznávání charakteristických typů mladších zásahů do vesnických půdorysů proto, že představuje fenomén, který zasahoval do půdorysného uspořádání zejména starých vesnic od počátku a trvale. Další vstupy jsme pak uspořádali podle druhů známých, doložených nebo více či méně zřejmých příčin většinou katastrofického typu (kde se ale dopady na strukturu vesnic většinou ukazují jako překvapivě nevýznamné). V této kapitole bude zařazeno i seznámení s dosud zcela ojedinělými pokusy o souhrnný pohled na sídelní vývoj konkrétní vesnice – jakési první sídelněhistorické průzkumy.

[2] Strych odpovídá v dnešních mírách cca ¼ hektaru.

[3] První číslování v roce 1770 (někde až v roce 1771) obsáhlo uzavřeným okruhem všechny tehdejší samostatné obytné stavby. Další, v pořadí navazující čísla byla pak přidělována jednotlivě novým stavbám při stavebním řízení. Na vesnicích se můžeme někdy setkat i s pozdějším přidělováním popisných čísel již dříve existujícím objektům – výměnkářským chalupám, které předtím fungovaly jako součásti mateřských usedlostí pod jejich čísla.

[4] Záznam prvního číslování domů v josefském katastru je (díky jen přibližně patnáctileté prodlevě) spolehlivý, zatímco v pozdějším stabilním katastru může být zachyceno pozdější přečíslování, k němuž někdy docházelo na začátku 19. století. Tato situace se ale týkala zejména měst, zatímco na vesnicích bylo přečíslování v této době spíše výjimečné.

2.1 Sociální členění vesnice

K historickým vesnicím patřilo sociální členění obyvatel a tedy zástavby, jejíž velikost, resp. objemy zejména hospodářských staveb byly přímo úměrné velikosti rozlohy obhospodařovaných polností. Tyto rozdíly ve velikosti staveb či areálů usedlostí měly během doby tendenci k zesilování „zdola“ (dělením usedlostí, půdou pro nové chalupy) a naopak spíše k unifikaci „shora“, ze strany vrchnosti (kvůli jednoduššímu a také spravedlivějšímu stanovení poddanských služeb a vybírání dávek, na čemž měli zájem i poddaní). V kategorii usedlostí mohlo docházet ke spíše sporadickému slučování a naopak častějšímu dělení statků (zejména v období tereziánských a josefských reforem ve druhé polovině 18. století). Tyto situace byly ale různé v závislosti na místních podmínkách a vedení hospodářství na jednotlivých panstvích, protože v katastrech můžeme sledovat jak případy pozoruhodné dlouhodobé stability složení vesnice, tak naopak případy velmi výrazného „drobení“ zástavby zejména ve zmíněném mladším období mezi tereziánským a stabilním katastrem. Takové situace se dají poměrně snadno „číst“ i díky zmíněnému záznamu popisných čísel v indikačních skicách map stabilního katastru. Kromě dělení starých usedlostí docházelo také ke vzniku nových, spíše menších usedlostí v souvislosti s nově obdělávanou půdou, zpravidla v okrajových částech katastrů.

V lépe sledovatelném mladším období 17.–18. století pak ve vesnicích narůstaly zejména sociálně slabší jednotky v kategorii chalup a domků. Tyto objekty se umísťovaly pokud možno v intravilánech, tedy mimo polnosti, a to na obecních prostranstvích – v plochách návsí či na okrajích

zástavby u cest. Značné procento těchto objektů bylo ale vásáno více či méně těsně na konkrétní usedlosti, a to jako výměny – tj. obydli odstupujících hospodářů, jako chalupy pro nedědící sourozence nebo přibytky pro čeleď. Tyto objekty potvrzovaly příslušnost ke svým mateřským usedlostem i konkrétním umístěním vázaným na usedlost, buď zcela v obvodu dvora nebo v těsné blízkosti, zpravidla se zajímavým poskytováním určitého soukromí a také vazby na venkovní prostor. Právě tyto variabilní vztahy různých velikostí obytných staveb tvoří či tvořily v našich vesnicích podstatnou část půvabu jejich historické zástavby. [5]

Další zacházení s takovýmto vývojem zástavby mohlo být různé. Hierarchie v sociální změti mateřských a oddělených chalup a menších usedlostí mohla zůstat nadále čitelná, což můžeme sledovat na záznamu mapy stabilního katastru, nebo mohla být v různé míře stírána mladšími vrchnostenskými „ustejňovacími“ zásahy, které se mohly týkat jak snadnější úpravy členění polnosti, tak případně i korekcí v uspořádání i výstavbě intravilánu. I takový vývoj ale může být na mapách stabilního katastru rozeznatelný, pokud si uvědomíme znaky, jimiž se takové situace mohou projevit. V následujících ukázkách zacílíme na jejich typické příklady, resp. jejich mapové zachycení.

Základní čitelnost hierarchie mateřských a menších oddělených usedlostí ukazuje třeba situace na severní straně návsi v Nákří na hlušocko-zbudovských Blatech. Ve zdejší řadové parcelaci, navazující asi na původní radiální řešení, se v parcelách zahrad navazujících na usedlosti projevuje ve dvou případech takový vztah zcela evidentně. Vlevo v usedlostech čp. 8 a 9 byl pro čp. 9 oddělen jen úzký pruh, sahající nicméně až na konec linie zahrad, zatímco vpravo má chalupa čp. 13 vymezen jen okrajový úsek při návsi a mateřské usedlosti čp. 12 zůstává zahradní parcela v celé jejich šířce.

← Severní část intravilánu jihočeské vesnice Nákří na indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1827 s ukázkou obvyklých způsobů vzájemného vztahu mateřských a oddělovaných menších usedlostí nebo chalup. Vlevo čp. 8 a 9, vpravo čp. 12 a 13; stavební parcely označeny prázdnými kroužky, zahrady a blízká pole plnými kolečky (NA).

[5] Těmto situacím se věnuje kapitola Skladba vesnice v nedávné práci o jihočeské lidové architektuře (Škabrada a kol., 2021). I proto pochází většina následujících rozebíraných příkladů z tohoto regionu.

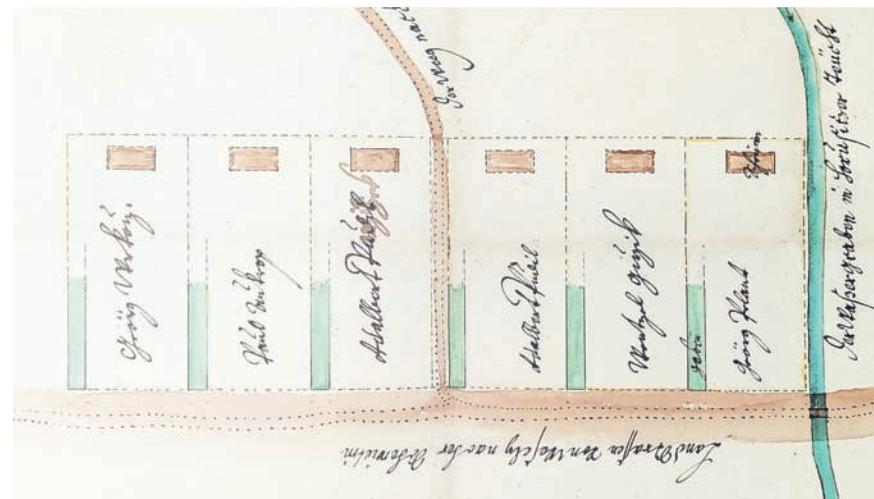
← Holašovice na indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1827, s dorýsováním pozdějších změn zástavby (NA).

↔ Západní část zástavby v Kněževsi u Rakovníka na indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1841 (ÚAZK).

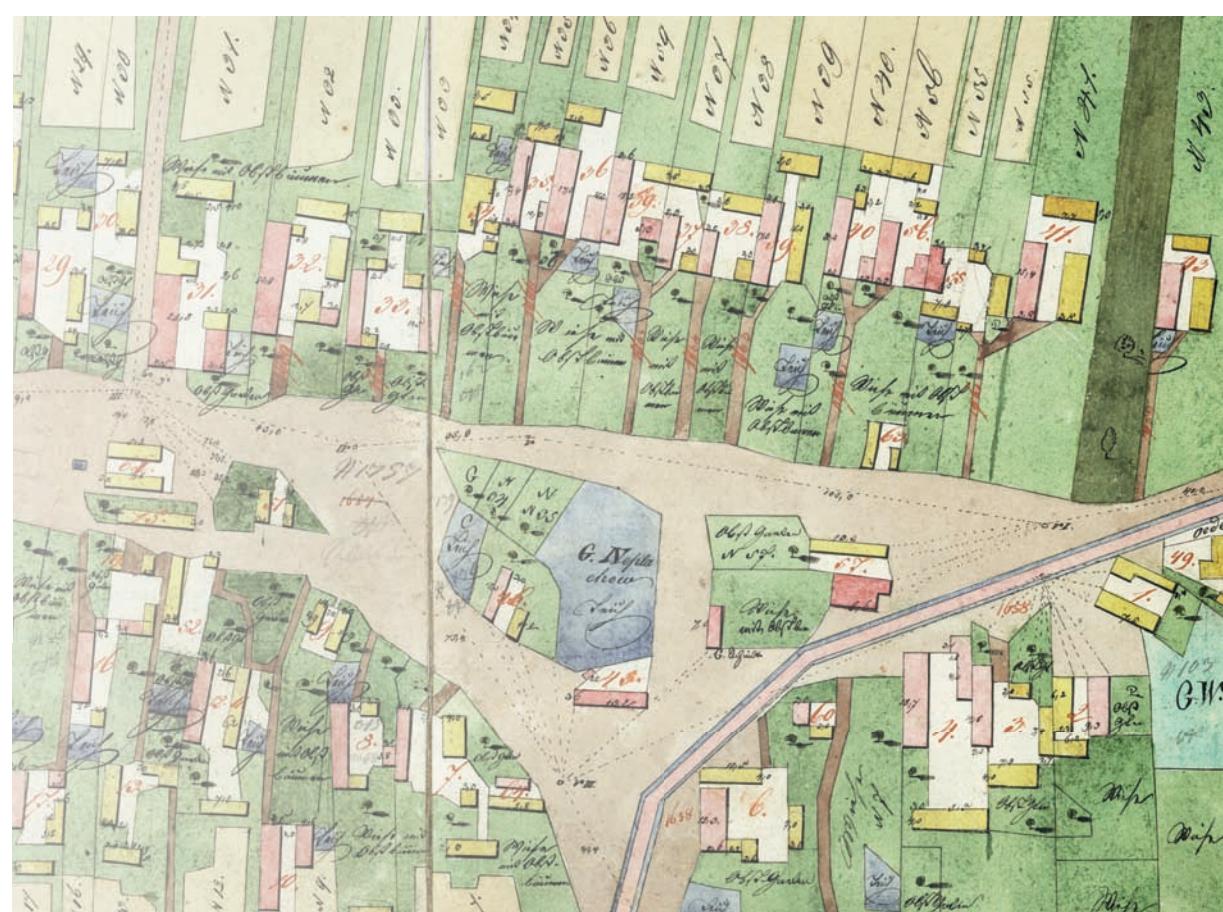
→ Horusice u Veselí nad Lužnicí – samostatný plánek z materiálu k rekonstrukci zástavby z roku 1718, zachycující tehdejší situaci šestice parcel s usedlostmi, které bylo nutné na začátku 16. století přemístit kvůli novému velkému rybníku (SOA v Třeboni, Vs Třeboň, IB 5AU 78).

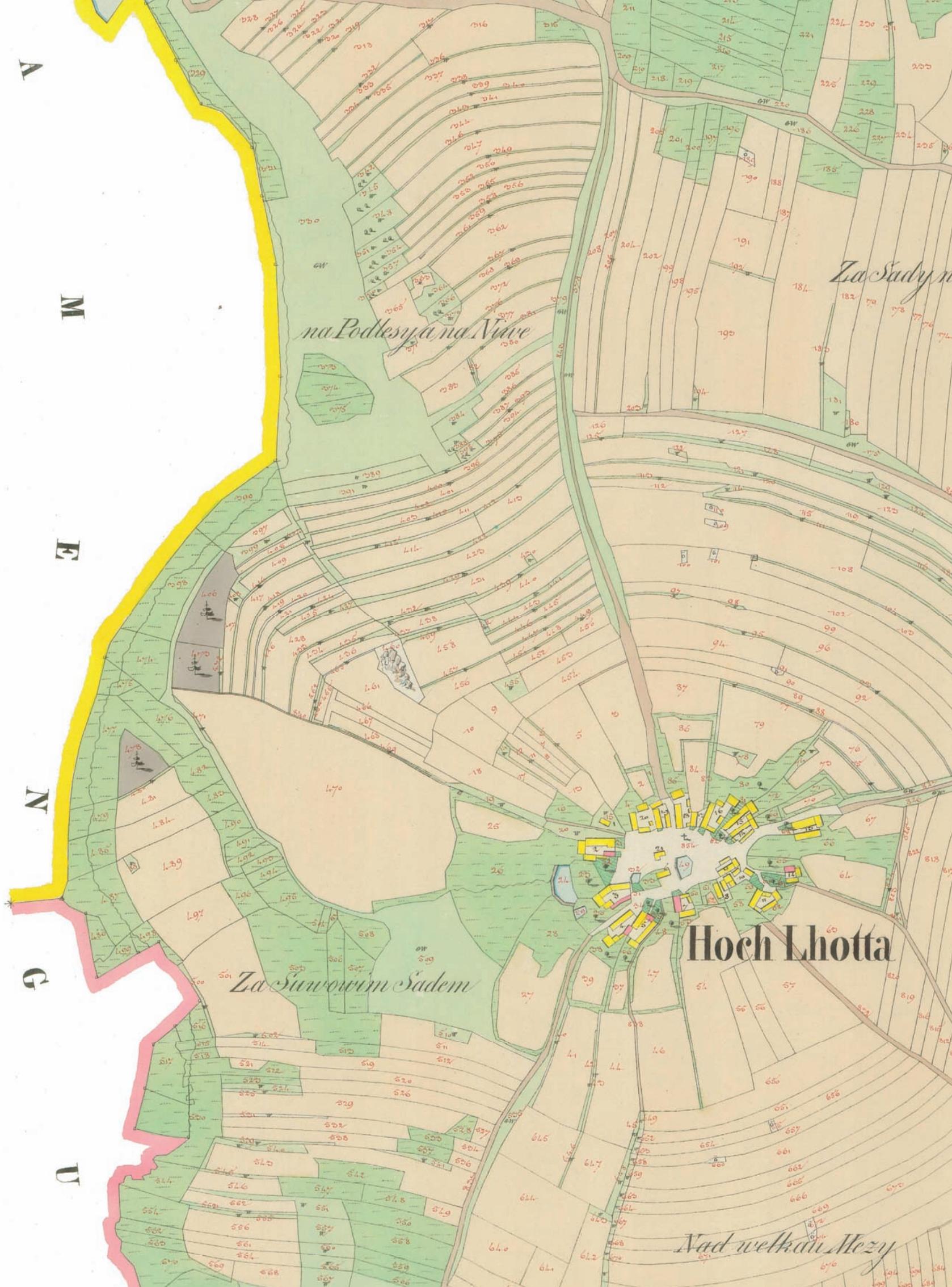
→ Týž úsek zástavby na detailu indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1828 ukazuje deformaci parcel, vzniklou nepochybně postupným návratem cesty do původní šikmé trasy (NA).

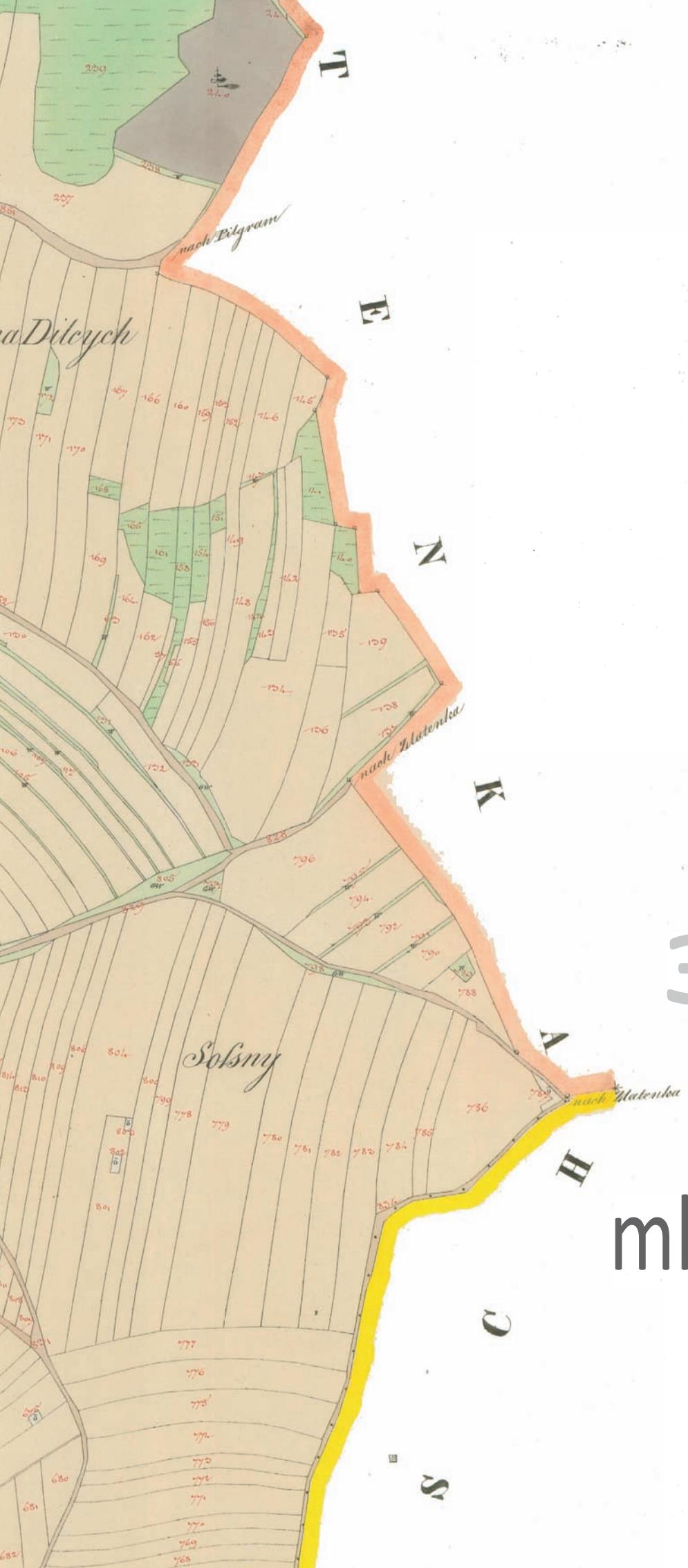
↘ Východní část zástavby Neplachova na indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1827 – zvětšeném zakreslení intravilánu. Východní úsek severní řady usedlostí již existoval v odsunuté linii průčelí (přesněji ve dvou stupňovitě odsazených liniích), zatímco protější straně zástavby se silnice stále vyhýbá (NA).

83

3 Typy plužin a jejich mladší proměny

■ **Vývoj členění plužin postupoval v ekonomicko-módních vlnách od jednodušších systémů ke složitějším.**

Podle tohoto pravidla by měl představovat nejjednodušší (tudíž nejstarší) formu jeden velký pozemek pro každou usedlost s bezprostřední vazbou na její areál – tedy při soustředěné výstavbě vesnice systém zhruba radiálního typu. I v rámci tohoto uspořádání je ale možné shledávat jednodušší a složitější (tudíž relativně starší a mladší) varianty. Naopak nejsložitější (tudíž nejmladší) by měl být katastr rozdelený na větší počet úseků, rozměrených podle aktuální sociální situace ve vesnici.

■ **K typu vesnické plužiny patří určitý typ vesnického půdorysu.**

Toto pravidlo vychází z názoru na nejtěsnější, „genetickou“ vazbu určitého typu plužiny s příslušnou formou půdorysu vesnice. Obě složky se ale mohou během doby měnit, přičemž případná proměna obou složek najednou je jen málo pravděpodobná. Toto pravidlo tedy současně předznamenává situace, při kterých se mění jen jedna z obou složek původně jednotného systému.

■ **Členění plužiny je (za obvyklých okolností) oproti půdorysu vesnice mobilnější.**

Toto pravidlo je logickým rubem již probíraného pravidla o výraznější stabilitě vesnického intravilánu.

Pro mladší inovační úpravy, resp. zachování staršího uspořádání plužiny, představuje nepochyběně základní omezující podmínu charakter místních přírodních podmínek. Na tomto základě formulovaná následující pravidla mají sice charakter pouček poněkud parkinsonovských, ale jsou opět velmi logická a potvrzovaná velkým množstvím konkrétních situací. [1]

■ **Přestavbě plužiny mohou bránit přírodní podmínky.**

■ **Pokročilejší úpravy plužin se uplatňovaly tam, kde to bylo možné.**

Z těchto pravidel vyplývají dva reciproké poznatky pro existenci mladších, resp. zachování starších plužin:

■ **V obtížnějších přírodních podmínkách se mohou zachovat starší plužiny (ve smyslu absolutního stáří i mladšího archaického provedení).**

■ **V příznivých přírodních podmínkách, které nebrání mladším inovativním zásahům, se staré členění plužin nezachová.**

Vzhledem k uvedeným pravidlům by měla být mladší plužina u staršího typu půdorysu zcela běžným jevem zejména v příznivějších přírodních podmínkách (tj. v níže položených, terénně klidnějších částech starého sídelního území). Naproti tomu opačná situace – tj. koexistence mladšího typu půdorysu se starším typem plužiny – by měla být prakticky nemožná. Starší typy plužin z doby jejich obvyklého použití by se měly vyskytovat v místech, kde obtížnější

přírodní podmínky bránily jejich mladším rekonstrukcím, a také v ještě extrémnějších podmínkách, kde mohly být použity i v době, která již uplatňovaly mladší pokročilejší systémy. I z těchto pravidel ale může existovat výjimka, pokud se prokáže, že se i ve starém sídelním území mohly až do mapování stabilního katastru zachovat fragmenty mimořádně starého, předem fytogeograficky členění polnosti (tj. že některé plužiny i v příznivých podmínkách neprošly obvyklou úpravou s paralelním členěním úseků).

Náplní této kapitoly není systematická představa vývoje plužinových systémů (a tedy ani napojení takové představy k podstatně lépe propracovaným poznatkům z německé literatury), ale jen ukázky srovnávacích postřehů k jednotlivým typům plužin, včetně jejich časové následnosti a možností záznamu takových situací na mapách stabilního katastru. Nemůžeme rovněž ke všem situacím dokládat jejich konkrétní fyzické stáří, ale s výhodou je možné sledovat uplatnění archaických, jinde už překonaných typů v mladší době na územích, kde realizaci mladších, vyspělejších typů parcelace brání přírodní podmínky.

→ → Osídlená část katastru šumavského Studence u Stach na indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1837. Nahoře je patrný systém pravidelného vysazení z druhé poloviny 18. století, vlevo dole jsou louky a políčka, pro které se vymýtil zdejší les ve výšce téměř 1000 m. n. m. (NA).

→ Terénní tvary v odpovídající části katastru Studence u Stach. Nahoře je patrný systém kamenných valů políček pravidelně vysazené osady z druhé poloviny 18. století, dole nepravidelná mozaika polností čtvercových a lichoběžníkových tvarů, dobývaných z kamenitého lesního terénu (ŠE; DMR 5G – ČÚZK).

[1] Otázkami proměny plužin v čase, u nás sledovanými jen sporadicky, se rovněž již dlouhou dobu zabývá zejména německá genetická sídelní geografie.

3.1 Náznaky sestavy a tvarů polí v raném středověku

Protože naším pramenem poznání jsou zejména mapy stabilního katastru, pořízené v relativně mladé době, a věrohodné – zejména archeologické – informace ztrácejí směrem do minulosti své přesnější kontury už v období vrcholného středověku, nemůžeme u plužin věnovat pozornost příliš starým jevům, o nichž nevíme nic jistého. Pro představu o nejstarších typech plužin je ale možné alespoň shrnout základní informace a uvážit, zda a jak se můžeme při pohledu na mapové záznamy setkat s věrohodně starobylými fragmenty nebo alespoň s mladšími příklady podobného typu.

Pro nejstarší období nevybavené pluhem (tedy s kypřením pomocí motyk a rýčů a sklizní s pomocí srpů) můžeme samozřejmě předpokládat, že pole mohla mít vcelku libovolný tvar, který „vyšel“ ze souboje s přírodními podmínkami. I spekulativní srovnávací příklady pro takovéto archaické situace, které můžeme s pomocí map stabilního katastru hledat třeba na horské Šumavě ve tvarech políček relativně nedávno vyvaných kamenitému terénu, ukazují ale tvarový stupeň zřejmě o něco mladší. Taková políčka jsou sice nepravidelná a někdy jen málo podélná, ale s co možná přímými obvodovými liniemi, paralelními v protilehlých bocích, a tedy odpovídajícími pluhové orbě.

Příklad můžeme uvést z asi v minulosti nejvýše položených zemědělsky obdělávaných míst na Šumavě: ze Studence západně od Stach. Samotný Studenec leží ve

výšce cca 930 m. n. m. je organizovaně vysazená mladá rádka chalup, uvedená poprvé v Schallerově topografii a vzniklá tedy někdy ve druhé polovině 18. století. [2] Zdejší někdejší políčka mají této době odpovídající rozvrh paralelních pásů a archaické je na nich jen vymezení mohutnými valy z balvanů, vyvaných z plochy políček, dané specifickými přírodními podmínkami. K tomuto plánovitě založenému úseku ale přiléhá jižněji menší část osady, položená ještě o cca 50 m výše. Zde už byla políčka nepravidelná a s méně podélnými tvary. V sousedství těchto míst pak můžeme na záznamu skenování terénního reliéfu spatřit ještě další zbytky osnovy kamenných valů v systému jakési nepravidelné, terénu podřízené mozaiky lichoběžníkových, čtvercům blízkých tvarů. [3]

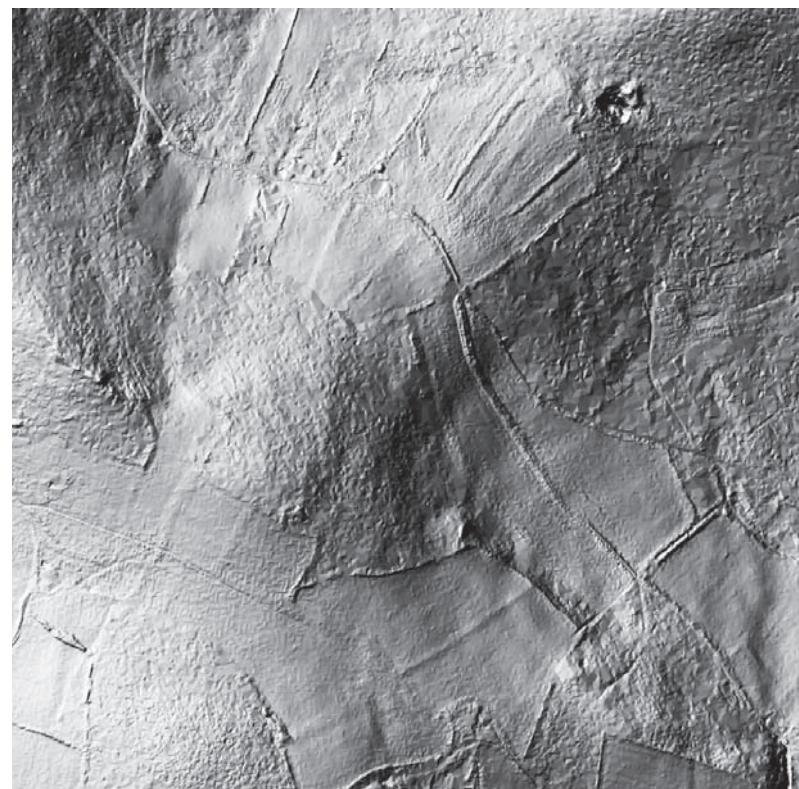
Takováto místa představují zřejmě to nejarchaičtější, s čím je možné se u zachovaných fragmentů starých plužin u nás setkat. Navzdory mladému původu je takový systém srovnatelný se skutečně středověkými fragmenty „předemfyteického“ stáří, které se dnes dají díky novým metodám záznamu terénu identifikovat. V ilustracích uvádíme podobnou strukturu hrazení zaniklých polí ze ZSV Aldašín na Černokostecku, tedy z jedné ze zaniklých středověkých vesnic v tomto specifickém regionu, kam pronikla tzv. vnitřní kolonizace v první polovině 13. století zřejmě ještě ve formách obvyklých v předešlém, „pozdně románském“ období druhé poloviny 12. století. [4] Zdejší vesnice přitom vlivem nepříznivých klimatických a půdních podmínek zanikly dříve, než se jejich struktura mohla začít měnit podle pokročilejších systémů. [5] K problému a specifické výpovědi osídlení Černokostecka se ještě později vrátíme v souvislosti s půdorysy zdejších a okolních vesnic.

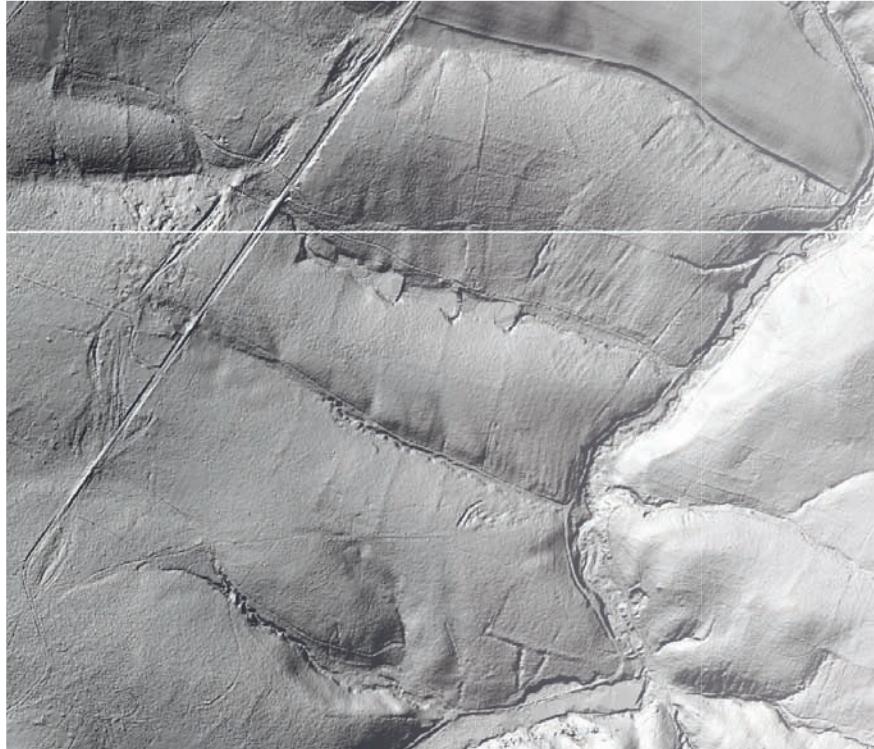
[2] Křivka, 1978, s. 327.

[3] Podobně jako další typy plužin nemá u nás ani tento systém uspořádání polí – tj. mozaiková sestava zhruba čtvercových tvarů různých velikostí – svůj ustálený termín; někdy se používá termín *bloková*.

[4] Zobrazení terénního reliéfu aldašinských polí promítl Ondřej Malina v rámci své informace o této metodě záznamu terénních tvarů na 4. sídelněhistorickém setkání v Kutné Hoře 26. 2. 2020.

[5] Klápště, 1978.

→ Vesnice Slatina u Velvar na novodobém mapovém záznamu, propojeném se skenovaným zobrazením terénního reliéfu (ŠE; DMR 5G ČÚZK).

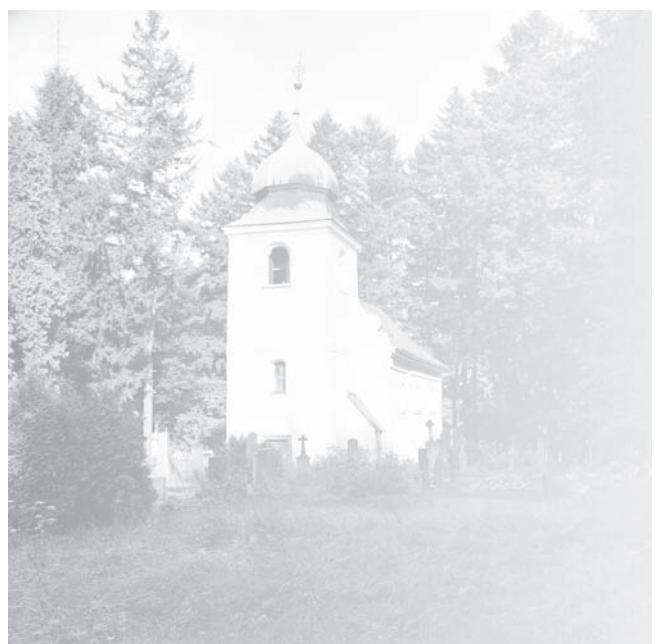
→→ Slatina na indikační skice mapy stabilního katastru z roku 1840 s členěním polností, které jen málo odpovídá fragmentům starých mezí (NA).

Terénní stopy podobného starobylého způsobu členění polností se přitom dají překvapivě sledovat i v místech fungující zemědělské krajiny, kde navíc na novodobých i historických mapách vidíme strukturu zemědělské krajiny zcela odlišnou. Třeba při sledování spolehlivě starého sídelního území ve středních Čechách kolem budečského hradiště si můžeme všimnout takové situace v okolí vesnice Slatiny u Velvar. Vesnice leží ve žlebu při potůčku, s polnostmi na okolních plochých návrších. Na zobrazení terénu je tu zřetelný mozaikový systém zhruba čtvercových tvarů vyvýšených mezí kolem polí. Pokud bychom čekali, že tuto strukturu nebo její zbytky uvidíme na mapě stabilního katastru, budeme překvapeni, protože nic takového zde není: zejména jižně od vesnice tu jsou rozsáhlé plochy panských polí a rovněž u menších selských polí severně od vsi je návaznost na staré členění jen rámcová. V každém případě se ale zdá, že zdejší polnosti zřejmě vůbec neprošly všeobecně rozšířenou mladší etapou spočívající v dělení plužiny na úseky členěné dále na paralelní pruhy podle počtu sedláků – tedy způsobem nepochybňě nejtěsněji spjatým s vrcholně středověkou, emfyteutickou přestavbou půdorysů a plužin. Situace je o to podivnější, že vesnice byla po třicetileté válce vlastně pustá (- + 2 / - + 10 / - + 3; v sečtených obou dílech vesnice). [6] Přitom u podobně „vzkříšených“ vesnic jsme zvyklí sledovat na mapách stabilního katastru spíše mladší formy úsekových plužin s pravidelnějším členěním.

Tento pravděpodobně „předemfyteutický“ způsob struktury polností měl asi na mysli Karel Doskočil ve zmínkách o slovanském katastru v úvodu k edici berní ruly. [7] Pokud totiž přehlédneme jím takto uvedené případy srovnávacím pohledem na mapách stabilního katastru, spatříme skutečně u značné části těchto vesnic velmi starého původu členění plužiny výše uvedeného typu, většinou jen zčásti

← Zbytky valového ohraničení někdejších polí zaniklého Aldašína na Černokostelecku, patrné na skenování terénu na dnes zalesněném území. Kostel jako jediný fyzický zbytek vesnice je vlevo uprostřed, u prameniště potůčku (DMR G5 ČÚZK).

↓ Kostel sv. Jiří v někdejším Aldašíně – jediný stavební pozůstatek této zaniklé středověké vesnice na Černokostelecku (JŠ 1974).

[6] BR 2, sv. 2, s. 690, 701.

[7] BR 2, sv. 1, s. 16.

4 Pravidelné zakládání – míry a moduly

O středověkých i mladších mírách a také o jejich násobcích užívaných při vyměřování, tj. vyměřovacích modulech – tzv. provazcích, existují v dosavadní literatuře přehledy Augusta Sedláčka a Gustava Hofmanna, opřené o rozsáhlé rešerše písemných pramenů. [1] Věrohodné zpětné identifikaci takových rozměrů ale dosud brání především jejich neusporeádaný systém – tj. nejistota, kterou míru a zejména jaké její násobky se máme snažit identifikovat. Rozpoznávání a ověřování historických měr a modulů brání také nedůvěra k možnostem jejich sledování v mapách stabilního katastru. Dosavadní pokusy v daném směru nemají dlouhou tradici a zatím nebyly podepřeny důkladnějším metodickým prověřením této stránky vypovídající schopnosti těchto map.

4.1 Pražské lokty a vídeňské sáhy

Základní délkovou jednotkou na českém území byl zřejmě pražský loket, jehož délka je (byť s drobnými rozdíly) známá: necelých 60 cm (kolem 0,592 m). [2] V našich měřeních budeme proto sledovat především někdejší použití této jednotky. V případech nejistot u zjevně pravidelně vyměřovaných situací pak budeme prověřovat, zda nevycházejí lépe pochopitelné výsledky při použití jiných tehdejších jednotek – především tzv. delších loktů, zejména moravského, brněnského, resp. dolnorakouského (vídeňského), s délkou kolem 0,78 m. [3] Tento loket byl tedy o (svou) cca 1/4 delší oproti pražskému loktu (tj. pražský loket odpovídá zhruba 3/4 loktu vídeňského, resp. byl o svou cca 1/3 oproti vídeňskému loktu kratší). Tyto delší lokty se ale zřejmě používaly i v Čechách, zejména v regionech blízkých Dolnímu Rakousku (A. Sedláček uvádí jindřichohradecký loket právě s délkou 0,78 m). [4]

Jako na zajímavost můžeme u loktových měr upozornit na diferenční, které lze u těchto jednotek odměřovat na několika zachovaných tzv. etalonech – vzorových mírách osazených v podobě železných kovaných tyček na průčelích některých radnic. Tyto etalony souvisejí většinou s reformou z roku 1765, která uzákonila používání dolnorakouských měr, a jsou na nich vyznačeny i staré lokty (například na radnici v Mělníce se ke starému českému loktu přiřadil nový delší loket s datováním 1765). Na radnici v Českých Budějovicích má tento loket (s datováním 1766) délku 78,15 cm, méně známý loket na radnici v Poličce 77,5 cm.

Klíčovou jednotkou od reformy z roku 1765 představoval vídeňský sáh (1,896 m). [5] Mapy stabilního katastru byly vytvořeny v období platnosti této reformy a jejich měřítka tedy vychází z vídeňských sáhů: 1 palec na mapě (2,634 cm) odpovídá 40 vídeňským sáhům (1 sáh = 6 stop po 12 palcích = 72 palců; z toho vychází měřítka těchto i dalších mladších

katastrálních map 1 : 2 880). Toto palcové měřítko je obsaženo na každém listu těchto map ve formě dílků členících obvodové rámečky (na některých listech císařských otisků bylo ale toto dělení obvodových rámečků opoměnuto). Mapové listy mají ve většině případů normové rozměry 25 x 20 těchto dílků (tj. 65,8 x 52,6 cm), a zachycují tedy plochu 1000 x 800 výd. sáhů (tj. cca 1,9 x 1,5 km).

[1] Sedláček, 1923;
Hofmann, 1984.

[2] Škabrada a Ebel,
2014, s. 25.

[3] Hofmann, 1984,
s. 71–72.

[4] Sedláček, 1923,
s. 33–35.

[5] Škabrada a Ebel,
2014, s. 25.

4.2 Měření na mapách stabilního katastru

Pro naše úvahy a odměřování na mapách stabilního katastru je důležitý oficiální převod mezi starými a novými mírami, při kterém 1 víd. sáh = 3,2 pražského loktu. Postranní dílek s měřítkovou délkou 40 víd. sáhů tedy odpovídá 128 pražským loktům. Výpočet neznámé odměřené délky v pražských loktech má pak charakter jednoduché trojčlenky, v níž je třeba hledanou délku dělit délkom postranního dílku a násobit 128 (nebo násobit 40, pokud chceme znát výsledek ve víd. sázích; možné je využít i poměr mezi oběma jednotkami 1 : 3,2).

Ve skutečnosti ale není situace takto jednoduchá, protože při zodpovědnějším přístupu musíme brát ohled na to, že dělení postranního měřítka není zcela rovnoměrné, což zjistíme velmi snadno porovnáním délek několika sousedních dílků. Přesnější tedy je počítat buď s průměrnou délkou z několika dílků, nebo délku dílku odpovídající 40 víd. sáhům odměřit (samozřejmě při stejném zvětšení) na „hlavičkovém“ listu katastru, kde je pod názvem katastrálního území a datováním mapové akce vyrýsováno přesnéjší měřítko.

Podobnou opatrnost je samozřejmě třeba vyvinout při odměřování hledané délky, zejména pokud nás zajímá hodnota opakovaného modulu. Pro odstranění nesrovnaností je třeba opět pokud možno pracovat s průměrem z více rozměrů, které zpravidla nejsou úplně stejné. Současně je třeba uvažovat také o tom, kde se nejspíše mohl modul použít při vytyčování a také kde se mohl zachovat až do doby pořízení mapy. Často se třeba ukazuje, že je rozumné vynechat z řadových rozměrů krajní délky, u nichž se vyskytuje největší výkyvy (podle logické parkinsonovské poučky *rozměry se během doby mění tam, kde se měnit mohou*). Tyto úvahy jsou zvlášť důležité, protože při méně zodpovědném přístupu lze (při téměř neomezeném počtu možností k měření) dojít k téměř libovolným výsledkům. Z tohoto důvodu budeme uvádět umístění linie pro výpočet co možná jednoznačně, aby bylo možné uvedený postup opakovat a zkонтrolovat.

↖ Dva ze zachovaných loktových etalonů – na radnici v Moravské Třebové a na Novoměstské radnici v Praze (JŠ 2020).

Travčice 1782

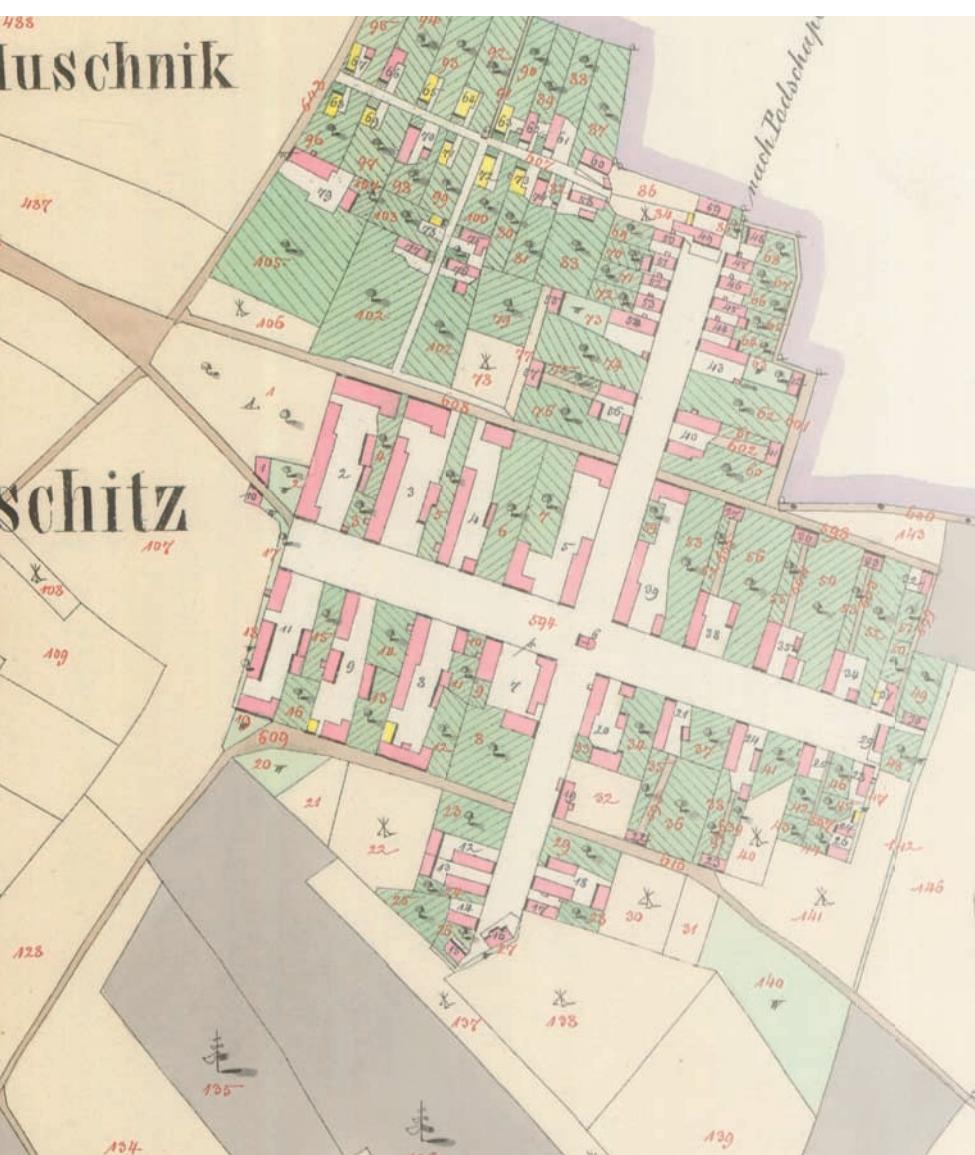
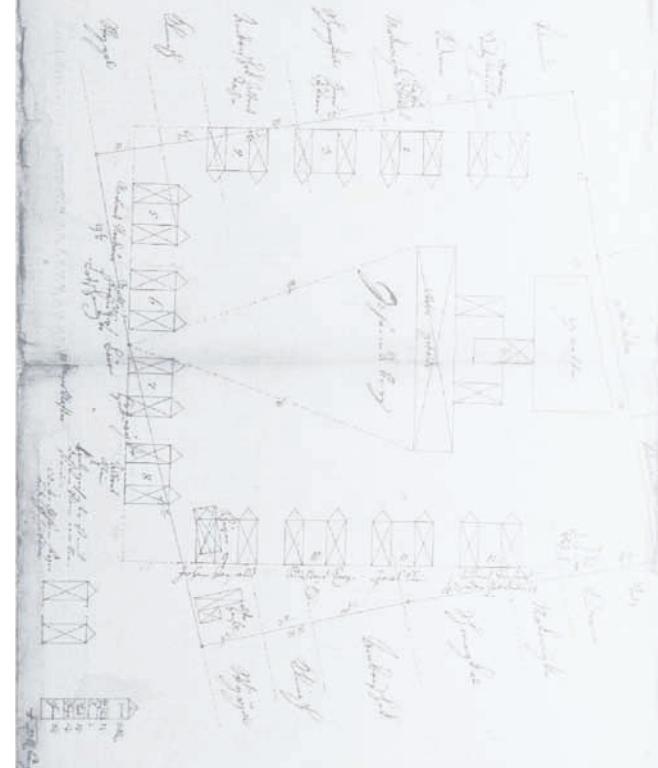
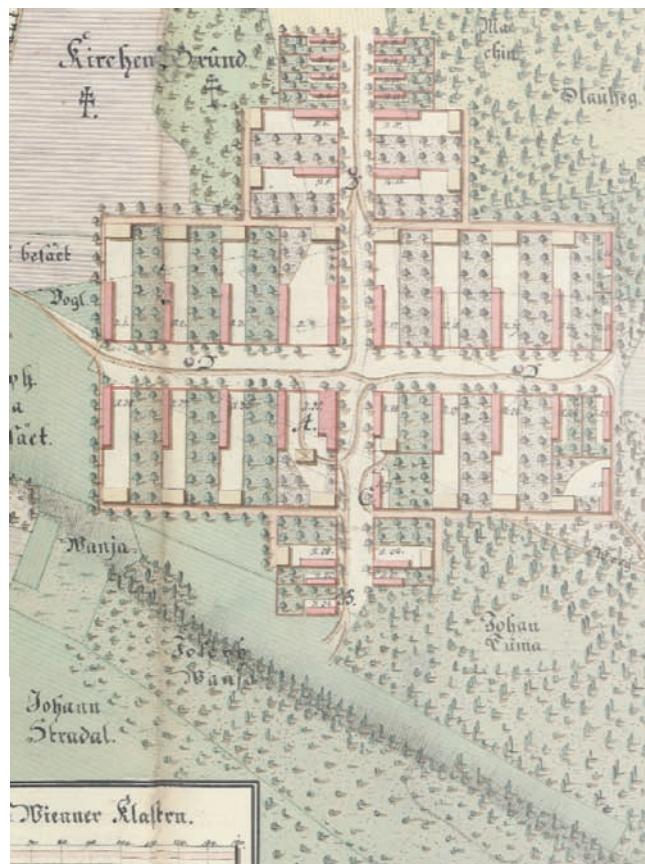
Než vstoupíme do málo probádaného světa identifikací starých vyměřovacích modulů prostřednictvím map stabilního katastru, můžeme si ověřit pracovní postup a zejména míru věrohodnosti zjištění vyměřovacích rozměrů prostřednictvím záznamu mapy stabilního katastru na mladším, snadno kontrolovatelném materiálu. V hlubší minulosti se totiž vyměřovací proces musel odbývat podobně, jen s jinými mírami a méně exaktní dokumentací. Jako snadno sledovatelný příklad se nám nabízí již zmíněné Travčice u Terezína se zachovaným zastavovacím plánem z roku 1782. Ten užívá jako měrnou jednotku tehdy platné vídeňské sáhy a je vybavený grafickým měřítkem téhož typu jako pozdější mapy stabilního katastru.

Máme-li možnost plán zvětšit, můžeme podle tohoto měřítka snadno zjistit zamýšlené vytyčovací rozměry. Začneme hlavní komunikací – ulicovou návsí, která je široká 15 sáhů; kolmá užší ulice měla mít šířku 12,5 sáhu. Většinové parcely pro selské usedlosti mají velikost 20 x 40 sáhů, čtyři základní bloky kolem kříže komunikací mají velikost 80 x 40 sáhů. V navazujících úsecích na jižním a severním konci příčné ulice jsou parcely menší – dole s délkou, odpovídající zmíněné šířce základních parcel, tj. 20 sáhů, nahoře čtyři větší s délkou 30 sáhů. Do koncových dílů základních východních obdélníků se vešly netypické rozměry – dole čtverec 20 x 20 a u něj dvě parcely 10 x 20, a nahoře se jedna selská parcela zúžila o proužek pro dvě nejmenší, domkářské parcely s šírkou 6 sáhů. Tento nejmenší rozměr můžeme zkontrolovat v horní koncové uličce, kde jsou takových parcel pro domkáře vyhrazeny dvě čtverice.

Konfrontace s realizací výstavby Travčic, resp. jejím záznamem na mapě stabilního katastru (tj. po 60 letech) je pro nás metodicky zajímavá. Na první pohled je sice zřejmé, že vytyčení v terénu zachovanému plánu odpovídá, ale drobné rozdíly tu existují. Vidíme je ve dvou okrajových částech – na konci jižní ulice chybí jediná na plánu netypicky „vystrčená“ parcela a podobně nebyl dostavěn koncový díl v JV sektoru. I tento pohled může být zajímavý z metodického hlediska pro již sledovaný problém realizačních zásahů do původního jednotného konceptu, případně „stárnutí“ takové realizace v čase: změny se uplatnily na okrajích celého útvaru - tedy tam, kde to bylo snadnější možné.

Uvedeme v tomto prvním případě celý postup výpočtu rozměrů podle mapy stabilního katastru podrobně včetně konkrétních čísel proto, aby byl výpočet (i v dalších případech) zřejmý a kontrolovatelný, a také kvůli specifické možnosti konfrontace s autentickým plánem. Pro délku měřítka 40 víd. sáhů vyšla zprůměrováním délky dílků na bližším horním okraji mapového listu délka 7,12 cm. Šířka komunikací v základním křížení (při odměření 2,6 a 2,0 cm) vyšla 14,6 víd. sáhů (oproti 15) a 11,2 (oproti 12,5). Velikost základní parcely: 3,6 x 7,25 cm, v přepočtu 20,2 (oproti 20) a 40,7 (oproti 40). Poslední číslo znamená i kratší rozměr celého parcellního bloku, jehož délka 14,2 cm vyšla v přepočtu na 79,8 víd. sáhů (oproti 80). Pro šířkový modul nejmenších domkářských parcel se vyšlo z odměření jejich čtverice 4,3 cm a vyšlo 6,03 víd. sáhů (oproti 6).

PRAVIDELNÉ ZAKLÁDÁNÍ – MÍRY A MODULY
MĚŘENÍ NA MAPÁCH STABILNÍHO KATASTRU

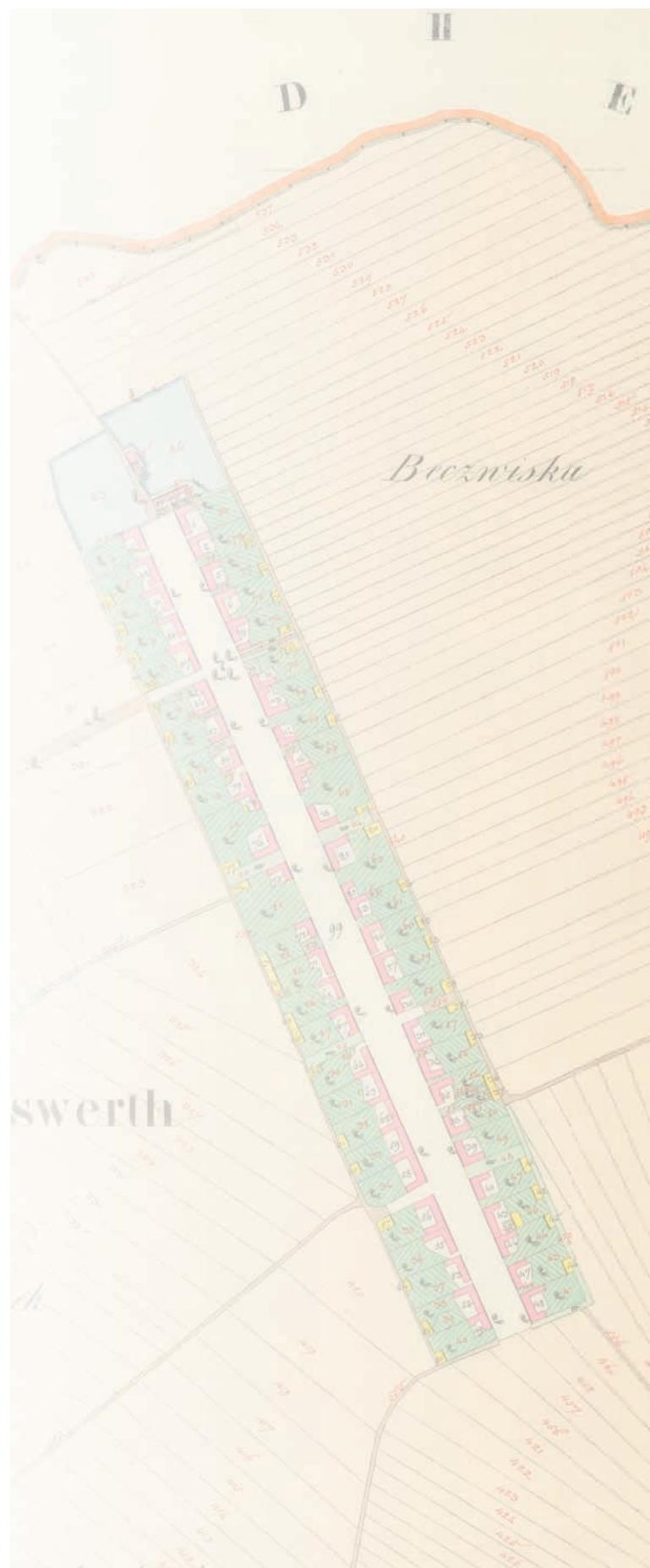
Výraznější differenci tedy zaznamenáváme jen u šířky komunikace, kolmé k základnímu návesnímu útvaru, která byla vyměřena nebo se zachovala o téměř 2,5 m užší. Můžeme se domýšlet přičiny – zda tu došlo k dodatečné změně plánu nebo (spíše) či prostě k dohodě, že šířka poobočné komunikace bude dostačovat menší. Určitý rozdíl zaznamenáváme ještě u délkového rozměru základní parcely (1,3 m), ale u klíčových modulů parcelních šírek jsou rozdíly jen malé, zanedbatelné. Zajímavá je minimální, jen několikacentimetrová differenze, vyšlá u nejmenších, domkářských parcel. Metodicky důležitá je blízkost vytyčených a zachovaných rozměrů zejména u velkých délek s více moduly – ukazuje to na logickou zkušenosť, že dílčí rozměry se mladším vývojem mohou „rozhýbat“ spíše než delší, celkové rozměry s větším počtem modulů.

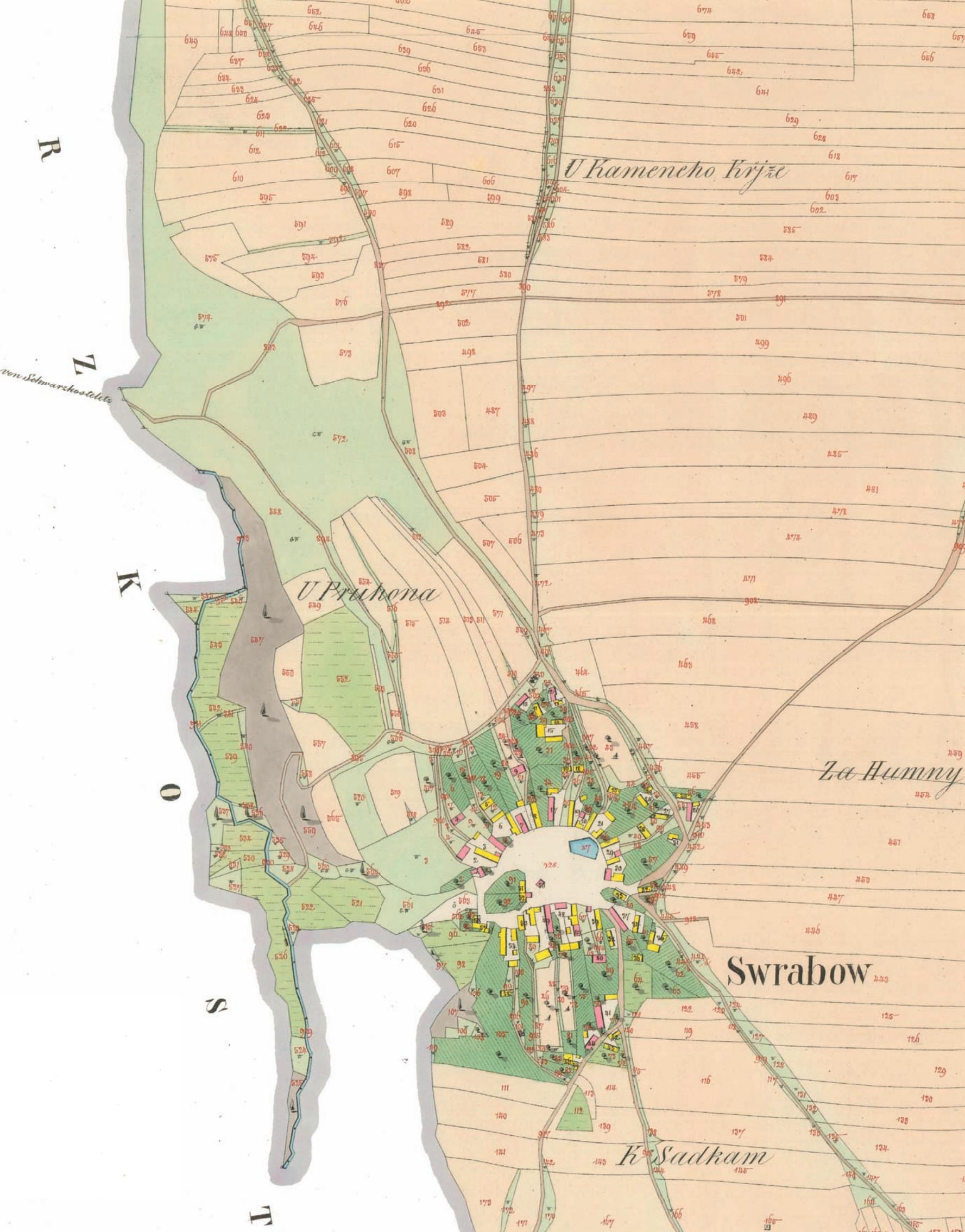
Sv. Jan nad Malší

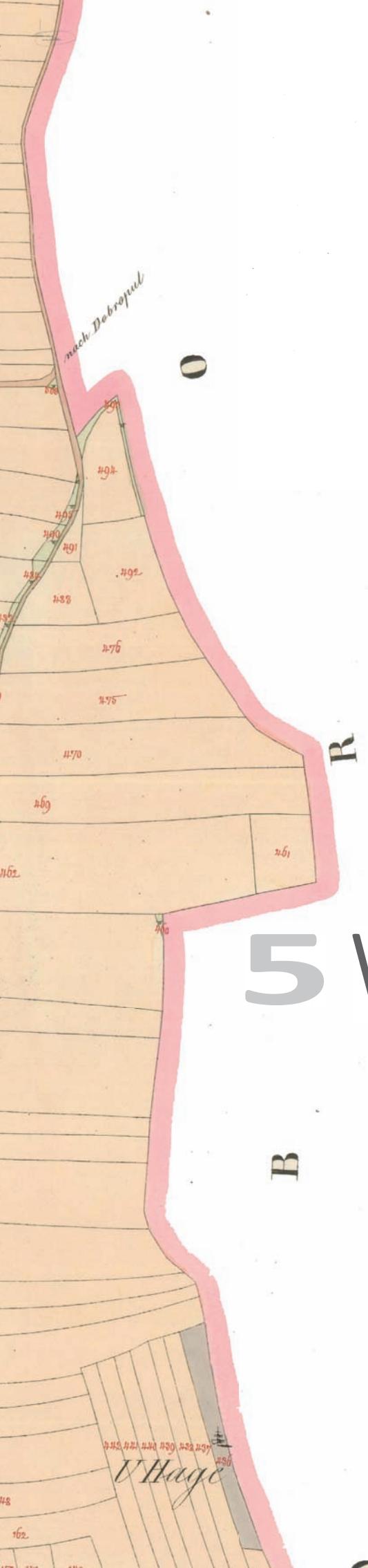
Díky vytyčovacím rozměrům, které zjistil nedávno pro lokalitu Sv. Jan nad Malší Daniel Kovář, můžeme provést další kontrolu věrohodnosti měření původních modulů podle map stabilního katastru. [6] Na zachovaném vytyčovacím plánu ze závěru 18. století jsou stanoveny i velikosti objektů: obdélníky s připsanými délkami v počtu vídeňských sáhů ($3 + 1,5 + 2$), resp. $(1,5 + 1,5 + 3,5) \times 3$, tj. $6,5 \times 3$ víd. sáhů, dvorkové velikosti mezer mezi objekty v usedlosti 3,5 víd. sáhů a mezery mezi usedlostmi 4,5 vídeňského sáhu. Obdélník městistě usedlosti tedy vychází na $9,5 \times 6,5$ víd. sáhů,

↗ Travčice u Terezína na zachovaném původním zastavovacím plánu z roku 1782 (NA, ČDKM VI, sign. VI/4/39, kt. 36).

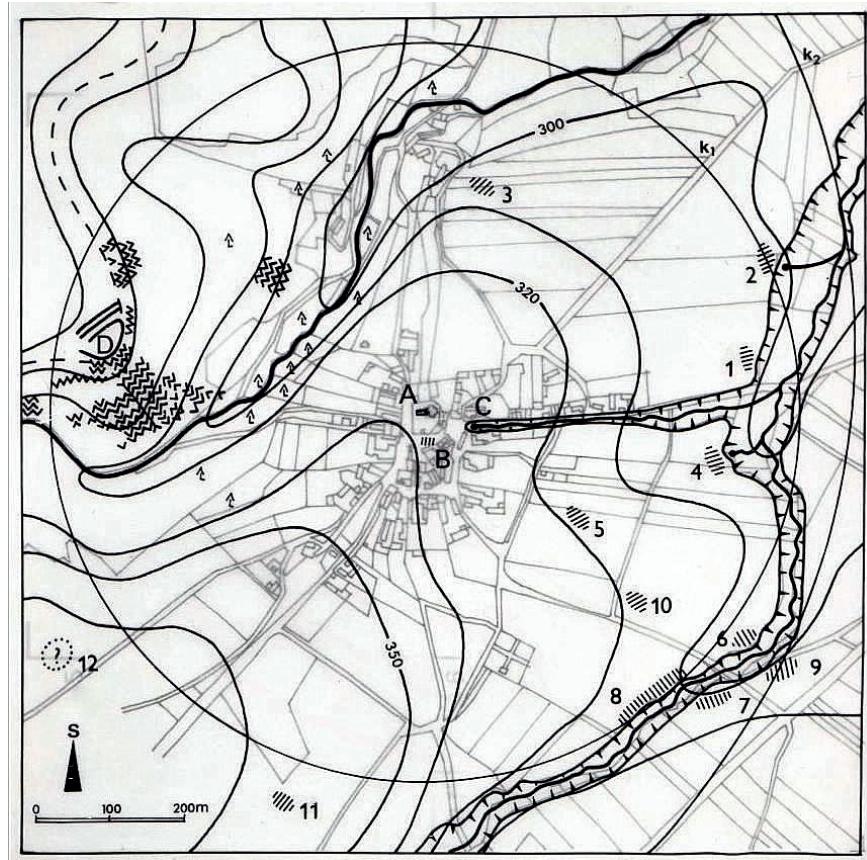
← Výřez s intravilánem Travčic z císařského mapy stabilního katastru z roku 1843 (ÚAZK).

5 Vývoj půdorysů a plužin ve středověku

← Třeboň na Čáslavsku – záznam výsledků povrchového průzkumu z roku 1974 se sběrem keramiky, propojený se současnou sídelní a terénní situací: 1 – 11 (12?) místa s nálezy raně středověké keramiky, A – kostel, B – předpokládaná kurie, C – pramen, D – hradiště, k1 – kružnice o poloměru $r = 500$ m se středem v místě kostela.

↗ Terénní situace Třeboňna – pohled od potoka k západu, k terase s kostelem a dnešní vesnicí (JŠ 2021).

5.1 Sídelní situace s románskými kostely

160

Pro období raného středověku nepochybňně nemůžeme počítat s věrohodným, tj. spolehlivě doložitelným fyzickým ani mapovým zachováním vesnického půdorysu a plužiny. K úvahám se ale nabízí jediné hmotné, architektonické pozůstatky těchto vesnic v podobě románských kostelů, ať zachovaných nebo doložených či později přestavěných. U nich – pokud možno s přičtením archeologických nálezů, byť zpravidla jen v podobě povrchových sběrů keramických fragmentů – můžeme sledovat alespoň pravidla umístění tehdejších vesnic podle jejich vztahu k terénu, světovým stranám a vodě.

V těchto vztazích se ukazuje zachovávání určitých jednoduchých a logických pravidel, ale s jednou zásadnější nejistotou. Jestliže totiž zpravidla dokážeme přinejmenším určit, kde se nepochybňně tehdejší vesnice podle vztahu ke kostelu, terénu, světovým stranám a vodnímu zdroji nacházela (a kde nikoliv), nevíme, zda byla její formace soustředěná, jak bylo obvyklé v pozdějších staletích (s výjimkou pašekových systémů), nebo zda byly tehdejší usedlosti volněji rozptýlené.

Typově můžeme k problému rozptýlené vesnice připomenout stále nejcelistvější hypotetický doklad Třeboňna na Čáslavsku. [1] Takovýto sídelní model by dobře zapadal do představy o zpočátku spíše jednodušších vztazích mezi

seorskou usedlostí a jí obhospodařovanou půdou. Nejistot je zde ale více, protože zdejší situace nebyla doložena do důsledků ani následována dalšími příklady. [2] Pro toto období nemáme ještě jistou ani představu rodinných „usedlostí“ fungujících spolehlivě zřejmě až později, na prahu vrcholného středověku. Systém volného, zhruba obloukového řazení takových jednotek při potoce na dohled od chráněné pozice pevného kostela, u něhož navíc vytéká ze svahu vodní pramen, působí ale logicky a jednoduše, protože by poskytoval každému kromě relativního bezpečí možnost obdělávání půdy v zásadě prostě „kolem sebe“. Na takovýto model by rovněž dobře a logicky navazovala představa pozdějšího radiálního uspořádání vesnice a plužiny.

V souvislosti s možným starobylým rozptýleným typem vesnického půdorysu a jeho případným přežíváním do mladší doby můžeme připomenout situaci v Nedvědicích u Soběslavi – středověké vesniči s gotickým kostelem, situované ve výrazně vyvýšené poloze nad přilehlými Blaty (u kostela 500 m. n. m.). Zdejší půdorys je totiž diametrálně odlišný od okolních vesnic – starších radiálních sestav i převažujících pozdějších řadových systémů, vrcholně středověkých i ještě mladších (jejichž výběru jsme si již všímali z různých hledisek). Jakousi tendenci k více koncentrovanému a řadovému uspořádání vidíme v Nedvědicích jen v severní části zástavby, zatímco na většině intravilánu jsou usedlosti rozmištěny s velkými odstupy, bez známk pravidelnější organizace. Čitelným motivem uspořádání je pouze vztah k vodě, kterou poskytuje dvojice mělkých pramenů žlebů. Obvyklý růst počtu sídelních jednotek, způsobený zejména

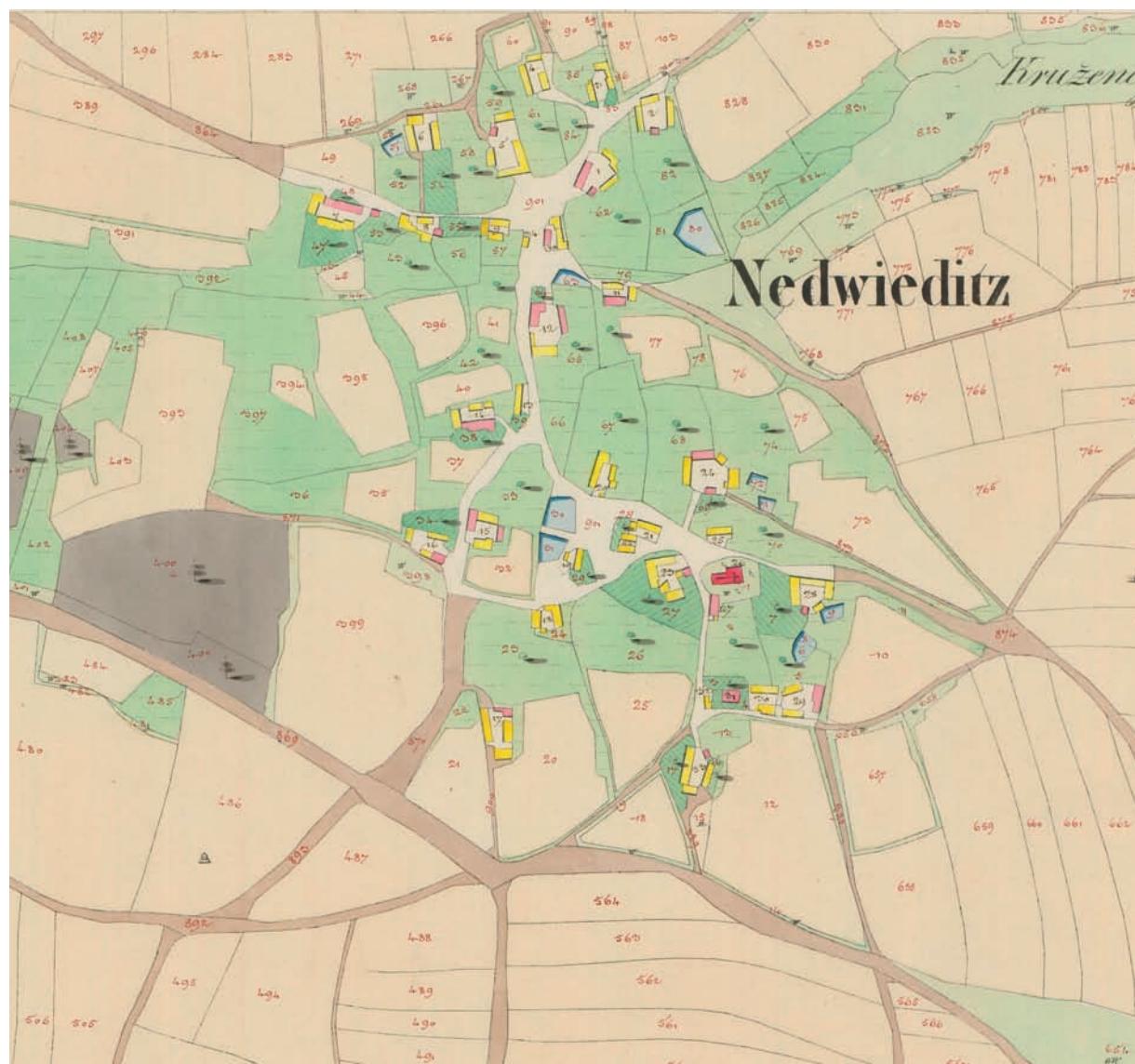
[1] Smetánka a Škabráda, 1975.

[2] Zatím stále nejbližší se jeví situace zjištěná v Řestokách na Chrudimsku (Frolík a Sigl, 1995, s. 166).

→ Nedvědice u Soběslavi – vzácný příklad rozptýleného typu vesnického půdorysu s přilehlou částí plužiny, která rovněž vykazuje jen málo z obvyklého mladšího pravidelného členění. Základní zdroj vody prochází jako zelený luční pás od západu k SV a k němu se napojuje od jihu druhý žleb západně od kostela. Cís. otisk mapy stabilního katastru z roku 1828 (ÚAZK).

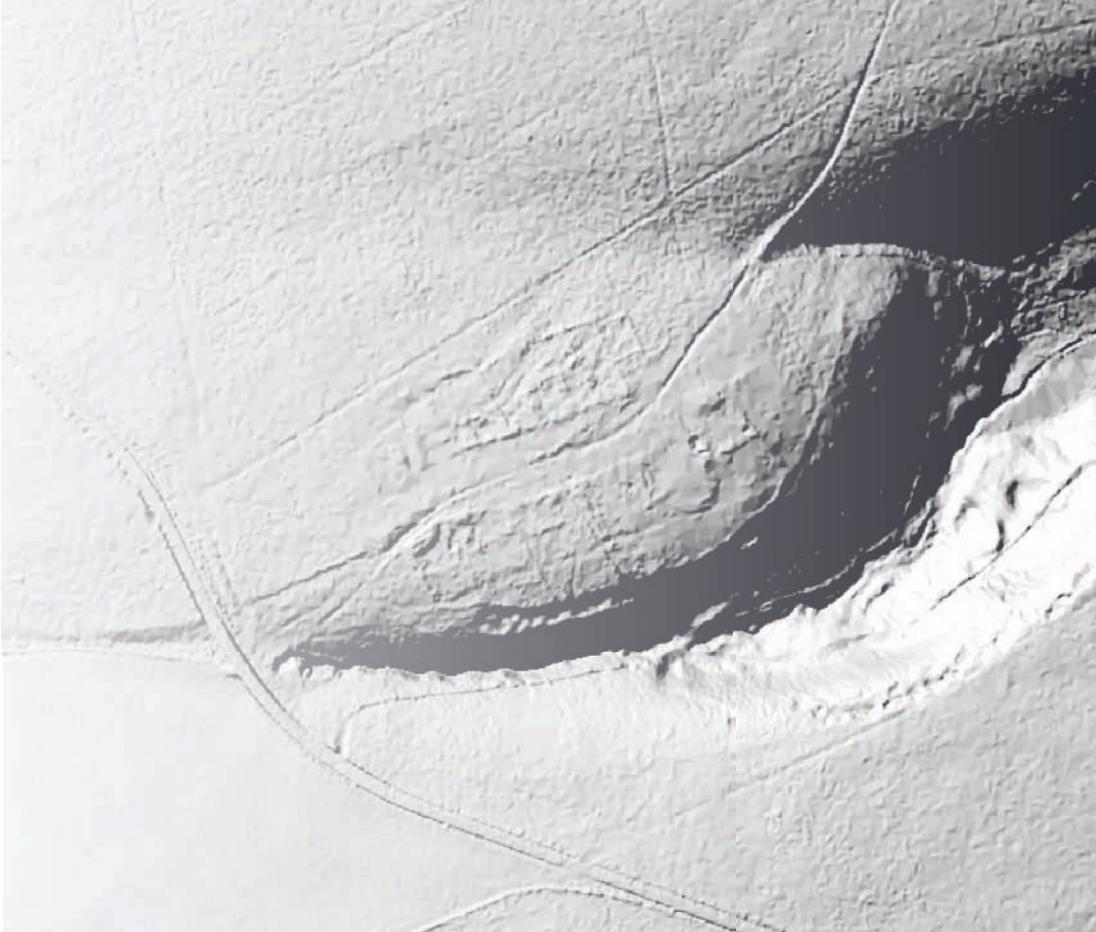
↑ Pohled na Nedvědice od západu s patrnou dominantní náhorní pozicí vesnice vůči okolní krajině (J. Vajdiš, cca 1960).

[3] Relativně výraznějšímu stáří sídelní situace Nedvědic by mohla nasvědčovat i možnost, že zdejší kostel sv. Mikuláše, uváděný zatím jako celistvě gotický ze 14. století, má složitější vývoj a starší minulost. Vztah jeho gotického kněžiště k jen o málo širší lodi totiž nesvědčí o společné koncepci obou dílů, protože připomíná podobnou situaci u řady kostelů s románskou lodí, v nichž byl úměrně menší závěr později nahrazen prostornějším tak, aby byla vzájemná koexistence obou částí ještě možná.

[4] Konkrétní případy situačních vztahů románských kostelů a vrchnostenských sídel doložily v několika případech archeologické výzkumy: Vroutek u Podbořan, Radomyšl u Strakonic, Bedřichův Světec u Mostu (Klápště, 2012).

← Zaniklá Svídná na skenovaném záznamu terénního reliéfu se stínováním, které zdůrazňuje pozici vesnice při terénní hraně nad údolím s potůčkem (ŠE; DMR 5G – ČÚZK).

5.11 Náves u terasové hrany

V souvislosti s obdélnými návesními plochami jako nejvyspělejšími útvary tohoto druhu uvedeme i situace návsi, které jsou možná bližší jednodušším ulicovým tvarům, ale jejich vztah k polnosti je ještě o stupeň složitější než u obdélných návsi s navazující úsekovou plužinou. Na mysl máme situace, kdy má pravidelně vytyčená vesnice takové umístění v terénu, že to část jejích usedlostí zbavuje přímé návaznosti na jejich pozemky či alespoň jejich základní úsek. Názorným příkladem je známá Svídná, usazená k terénní hraně nad údolím s potůčkem linií hrazení zahrad usedlostí na jižní návesní straně. Z této usedlosti se tedy muselo k polí vyjíždět z návsi, resp. z vesnice ven a teprve potom k dotyčným úsekům polí, kde byl pro každou usedlost vyhrazen příslušný pruh. Přitom (jakoby pro vyrovnání zmíněné nevýhody obtížnější vazby k polnosti) má jižní sektor usedlostí větší plochy svých zahrad díky delšímu rozmeru parcel právě směrem k terénní hraně nad údolím. Nejen v případě Svídné je ale třeba domyslet, že souvislé vnější hrazení celé vesnice (v případě Svídné dokonce kamenné, archeologicky doložené) nutilo k témuž objízdění všechny sedláky, tedy i ty, kteří měli pole za svými zahradami.

Příkladů tohoto typu je více a nalezi vesměs k vesnicím s vyspělými typy pravidelně vytyčených ulicových návesních útvarů. Uvést můžeme např. vesnici Mnich u Kamenice nad Lipou, usazenou u terénního zlomu nad potokem a rybníkem, Loukov u Mnichova Hradiště na terase strmého břehu Jizery nebo českobudějovický Rožnov (někdejší Stradonice) na břehu Vltavy. V případě Svídné byla tato nepříjemná okolnost vyvolána snahou o maximální přiblížení vesnice nevydatnému vodnímu zdroji. Uvedli jsme již, že kvůli přístupu

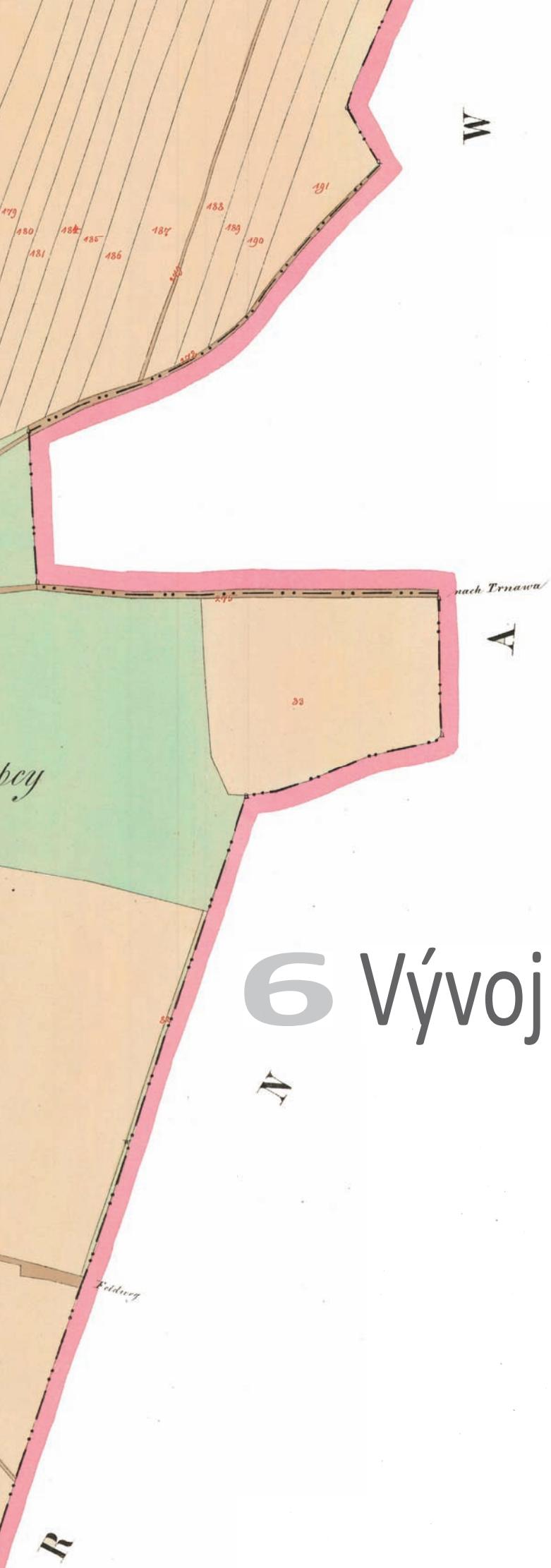
k vodě byl v jižní frontě statků dokonce vynechaný proužek pro samostatnou přesihu, která si vynutila další ohradní zdi mezi usedlostmi a zahradami (a také narušila jinak celistvé ohrazení vesnice).

I vědomí této omezení při založení Svídné pomáhá pochopit relativně pozdní vznik vesnice (kdy byla všechna vhodná místa v okolí již „obsazena“ staršími sídly). V této souvislosti můžeme připomenout, že problém s přístupem k vodě se řešil i v podobně pozdě zakládaném Stratově, kde byl „*lán darován obci, aby přes něj měla pohodlné spojení k vodě.*“ [113] K pochopení relativně pozdní doby takového založení pomůže i srovnávací pohled na starší typy půdorysů, protože podobně obtížné a pro část usedlostí odlišné podmínky přístupu k vodě by byly ve starším období neobvyklé u schémat řadových a zcela nepředstavitelné u ještě starších půdorysů zčásti či zcela radiálních, u nichž přímá vazba na polnosti za usedlostmi spolu s rovnocenným vztahem k vodě před usedlostmi tvořila vlastně princip celého uspořádání.

247

Gross Babitz

6 Vývoj půdorysů a plužin v novověku

Novověká vesnická založení, nazývaná obvykle jako vesnice dominikální či pozdější raabizační, se poznávají díky svému mladšímu původu snadněji, a to nejen podle charakteristických názvů. Existuje k nim více písemných pramenů a rovněž jejich záznamy na mapách stabilního katastru jsou vzhledem k převažujícím racionálním zakládacím schématům snadněji rozpoznatelné. Jejich původní vytyčovací linie jsou navíc na mapových záznamech méně deformované, protože půdorysy a plužiny mladých vesnic měly kratší možnost „stárnout“ – měnit se vlivem provozu a stavebních změn na parcelách. Poznávání je usnadněné i existující základní evidencí těchto mladých osad, která je už od roku 1954 dosažitelná v místním rejstříku souhrnné edice berní ruly. [1] Josef Křivka pak v 70. letech vydal katalogový soupis, který zachytí většinu těchto založení včetně uvedení základních dat o vzniku osad a jejich velikosti, resp. růstu ve starém období. [2] Ve více případech se ale setkáme s tím, že těmito soupisy nebyla zachycena některá i velmi rozsáhlá založení (zejména pokud k založení nedošlo v izolované poloze, nýbrž v návaznosti na stávající osídlení).

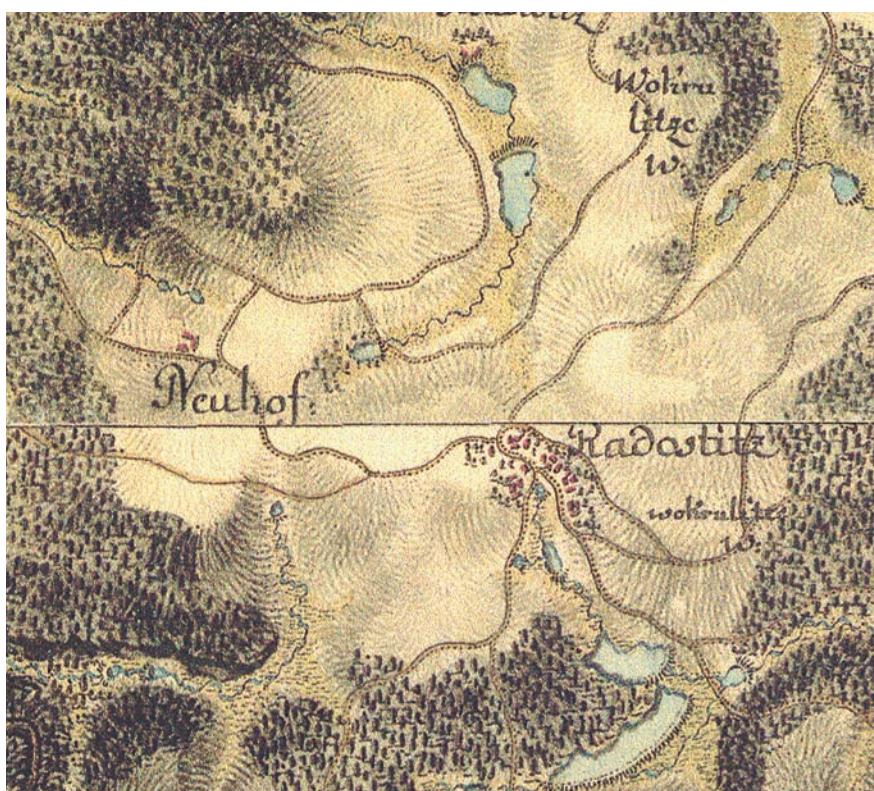
Pro novověké vesnice, resp. pro jejich naprostou většinu, je typická sociální stejnorodost, a to z hlediska tradiční typologie spíše v nižší – chalupnické a domkářské kategorii obyvatel (obyvatelé nemuseli být zemědělci, nýbrž řemeslníci – tkalci, dřevaři, voraři, případně námezdné síly ve dvorech). Při organizované přípravě těchto založení z toho plyne modulová skladba půdorysu z opakované skladebné jednotky, pro kterou byl často připraven typový projekt (rozhodně v případech, kdy výstavba vesnice probíhala jako jedna stavební akce v režii vrchnosti).

Snadněji sledovatelné okolnosti zakládání novověkých vesnic představují vlastně jakýsi srovnávací materiál pro starší středověké období, protože vztahy mezi vrchností jako iniciátorem výstavby a poddanými byly velmi podobné. Většina nových mladých vesnic fungovala vlastně emfyteuticky, tj. s dědičným nájmem, a existovaly tu různé formy spoluúčasti vrchnosti na výstavbě. Podobný byl i princip zakládání, resp. vyměřování a vztahu k pozemkům, byť v menším měřítku a s detailnější geodetickou přípravou zejména v mladším období od počátku 19. století.

I půdorysy novověkých vesnic se vynasnažíme uspořádat do linie časového vývoje, a to včetně členění plužiny. V tomto ohledu je samozřejmě situace oproti starým vesnicím ze zřejmých důvodů jednodušší, protože mladé vesnice neměly tolik příležitostí k následným proměnám a na mapách stabilního katastru u nich ve většině případů vidíme právě tu plužinu, která byla připravena při založení vesnice či menší enklávy spolu s jejím půdorysem.

V plužinách novověkých vesnic většinou převládá přímá návaznost pozemkových pruhů na parcely s domy. Zejména ve starší vrstvě těchto založení jsou tyto pozemkové pruhy relativně dlouhé, a sestavy jsou tak bližší svým středověkým předchůdcům. Důvodem může být skutečnost, že i okolnosti zakládání těchto starších vesnic měly ještě často blízko ke středověké kolonizaci svým postupem do výše položených zalesněných končin, kde bylo nutné zmáhat přírodní podmínky ještě dložno po založení vesnice.

U mladších založení („raabizačních“ ze závěru 18. století a pozdějších) už byla situace odlišná, protože se vesnice většinou umísťovaly na „pohodlnější“, již kultivované polní

→ Pro vztah panského dvora ke staré vesnici a následnou typickou situaci jeho zrušení na konci 18. století spolu se vznikem sousedící mladé vesnice může posloužit situace staré vesnice Radostovic u Mladé Vožice, někdejšího blízkého panského dvora (Nový Dvůr) a mladé vesnice Františkova, založené spolu se zrušením dvora v závěru 18. století a pojmenované (jak bylo u těchto vesnic obvyklé) po majiteli panství. Vzájemná situace všech tří lokalit na císařském otisku mapy stabilního katastru z roku 1829 (ÚAZK).

← Starší situace u Radostovic s dosud fungujícím Novým Dvorem a nezastavěným místem budoucí vesnice Františkova na 1. vojenském mapování ze třetí čtvrtiny 18. století (KA).

[1] BR 2, sv. 2,
s. 758–872.
[2] Křivka, 1978.

a luční plochy, uvolněné rušením panských dvorů. To umožnilo preciznější územní přípravu, danou i pokročilejší úrovní vyměřovací techniky, a také snadnější zachovávání vytyčené parcelace. Protože v tomto mladším období už byla všeud, kde to bylo možné, běžná úseková parcelace, vyměřovaly se takovým způsobem i polnosti nově zakládaných vesnic. Ve většině založení ale dominuje úsek přilehlý k zástavbě, ve kterém základní pozemkové pruhy přímo navazují na parcely domů. Při sledování případného užití modulových rozměrů se musí počítat s tím, že se zejména okrajové části pozemků rozpočítávaly na plošně stejně díly, takže nemohly mít stejné tvary.

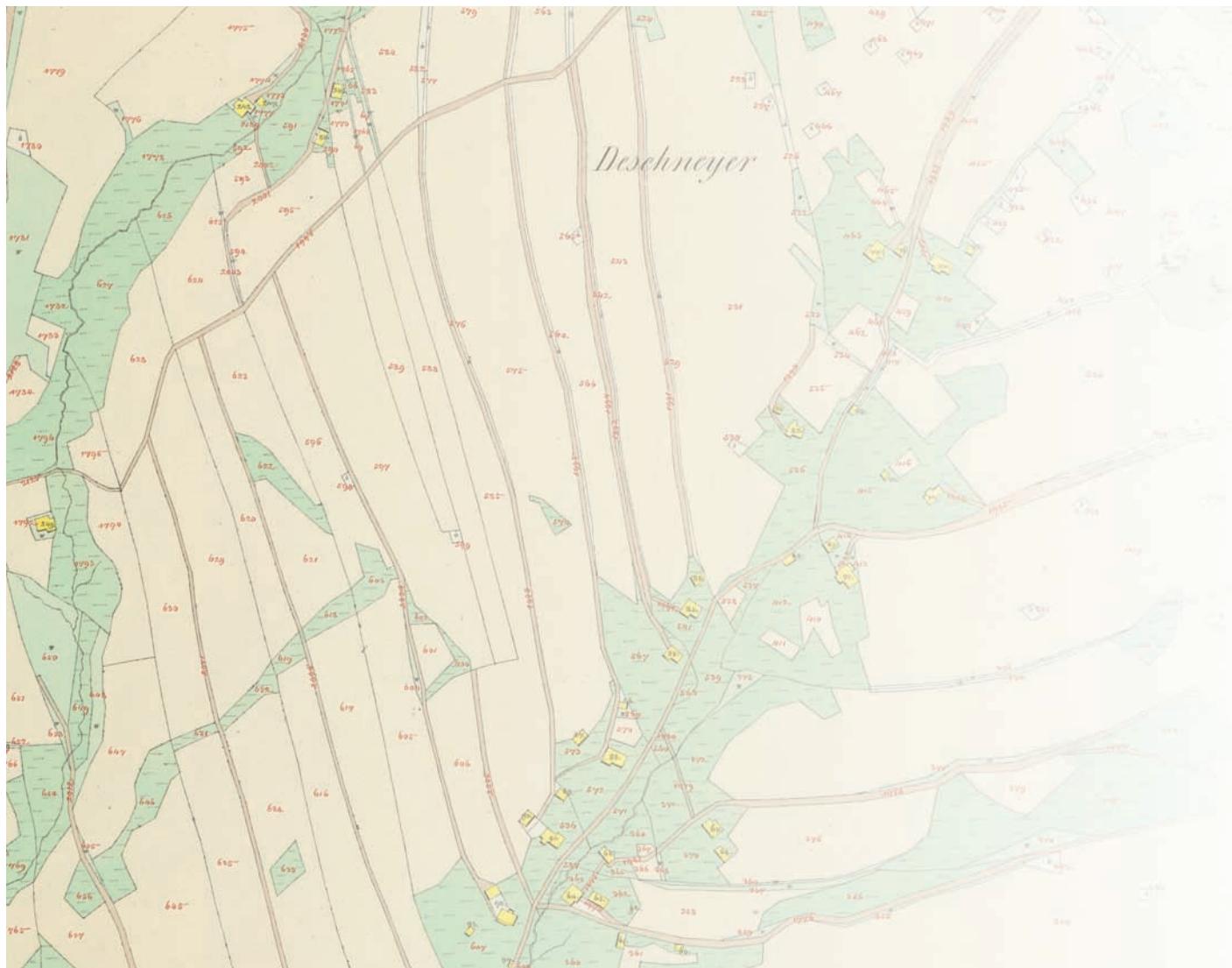
Specifický problém parcelace plužiny novověkých vesnic ale představovala častá skutečnost, že navzdory kompletní přípravě celého systému se parcelace plužiny při založení vesnice do terénu nepřenesla, protože pozemky mohly „de iure“ někdy i dlouhou dobu zůstat v majetku vrchnosti, vůči níž byli noví osadníci ve vztahu nájemců. I k témtoto variantám majetkových situací ovlivňujících záznamy plužiny přineseme mapové ilustrace.

Alespoň rámcově si v závěru všimneme i častého uplatnění typových projektů pro domy, které souviselo s některými variantami majetkového uspořádání při vzniku vesnic, a také důležitého hlediska umísťování domů na parcelách. Pozice domu na parcele měla totiž v tradiční vesnické výstavbě svá zařízená pravidla, která se mohla střetnout s odlišnými idejemi práce školených projektantů, na jejichž rýsovacích prknech plány pro nové vesnice vznikaly.

6.1 Údolní lánová schémata

Nejstarší vrstva zakládání novověkých vesnic v 16. století souvisela s pokračováním postupu staršího osídlení do výše položených, zalesněných a co do složitosti terénních podmínek více komplikovaných končin zejména v příhraničních oblastech. Logicky se proto dále uplatňovaly zakladací principy použité dříve v nižších polohách – tedy především údolní lánové schéma půdorysu vesnice a plužiny. Patrné je to dobře na situacích, kdy můžeme srovnat vzájemně blízké vesnice z obou období, situované na téže vodoteče – na Liberecku třeba Novina a Kryštofovou Údolí, založené ve druhé polovině 16. století, oproti níže položeným vesnicím z období středo-věké kolonizace Havla z Lemberka, nebo Bílý Potok, založený na konci 16. století, oproti níže položené Raspenavě. Z těchto srovnání je také (logicky) patrné, že mladší vesnice v horních částech údolí byly při stejném schématu zpravidla měřítkově menší.

Obtížnost kamenitého horského terénu se u těchto relativně mladých vesnic, resp. jejich mapových záznamů, projevuje půdorysnými deformacemi, které mohou vyvolat dojem delšího „stárnutí“ a zastírají tak jejich relativně mladý původ. V Orlických horách, kde vznikl v 16. století větší počet vesnic, můžeme na jejich mapových záznamech vidět u zachovávaného údolního lánového principu výrazné deformace, dokonce včetně archaického rozširování parcelních

309

Závěr

Předložené úvahy se pokusily uspořádat dosavadní často neurčité představy o vývoji vesnických půdorysů a plužin do konkrétnějšího systému na základě logického a jednoduchého pravidla o časem stoupající míře složitosti vztahu mezi usedlostí a jí příslušnými pozemky. Chápání takového principu by zjednodušilo i pohled na vývoj obou složek každé vesnické jednotky sídelněhistorického systému. Takový pohled umožňuje nejen lépe chápat základní postupovou linii, ale také vývojové proměny obou jeho částí – tedy vesnického půdorysu (intravilánu) a příslušné plužiny (extravilánu). Mladší zásahy do půdorysu a plužiny mohly být synchronní, ale mohly se rovněž – nepochyběně častěji – týkat jen jedné z obou částí systému. Druhů těchto zásahů nebylo mnoho, byly vázány na určitá období a dobově typické příčiny, takže se projevovaly charakteristickým způsobem. Vědomí takových pravidel by nám mohlo zjednodušit čtení napohled složitého obrazu sídelního vývoje, resp. jeho záznamu mapami stabilního katastru.

Ověřování navrženého systému by se mělo ubírat cestou přiřazování dalších poznatků a srovnávacích epizod, s jejichž pomocí se může obraz sídelněhistorického vývoje postupně upřesňovat. Velmi důležité přitom budou vstupy poznatků dalších disciplín, bez jejichž pomoci by předkládaným postulátům zůstala pouze hypotetická platnost. V závěru se proto kromě určité rekапitulace výsledků uvedeného přístupu soustředíme zejména na podněty, resp. možnosti dalšího ověřování a upřesňování těch fází předpokládaného vývoje, které se jeví jako méně jasné, alternativní nebo dokonce sporné.

V časovém pořadí otevřených problémů je nejstarší – a logicky nejméně jasná – případná existence rozptýleného sídelního modelu v raném středověku a jeho následný přechod do systému soustředěné zástavby vesnic, který u nás v historickém období zcela převládal. Věrohodné doložení této proměny by mohly přinést zřejmě jen archeologické metody při dlouhodobém sledování problému. Současný model preferování záchranných výzkumů v tomto ohledu sice nepůsobí optimisticky, ale dají se v něm najít zajímavé příležitosti – například poznatky z povinného archeologického dohledu nad stavbami silničních obchvatů, které mohou zachytit vně intravilánů doklady někdejšího více rozptýleného osídlení.

Podobně obtížné je zařazení nově se rýsujících poznatků o zřejmě mimořádně starém nepravidelném uspořádání polnosti, zejména o mozaikovitých skladbách nevelkých polí zhruba čtvercových tvarů („pole typu Aldašín“ a tomu odpovídající „orba typu Klárov“). Představa takto vykrytých katastrů, podpořená dokonce i terénními relikty a mapovými záznamy ze starého sídelního území, se totiž příliš neshoduje s tím, co naznačují poznatky o současném a následujícím uplatnění a rozšíření radiálních typů vesnických půdorysů a jejich plužin.

Radiální systém se pro starší středověké období nejčastěji ukazuje jako klíčový. Srozumitelně se jeví předpoklad spíše drobnějších a méně pravidelných sídelních útvarů jako starších oproti mladším větším a pravidelnějším. Takový předpoklad je sice logický, ale pouze ve smyslu obecnějšího

„technologického“ postupu vývoje od zařízení jednodušších a menších k větším a složitějším. Nikoli jednoznačná je u takových systémů rovněž konkrétnější představa o členění polnosti v rámci klínových pruhů, příslušných jednotlivým usedlostem. Skutečnost ale mohla být velmi jednoduchá, protože to, jak se bude chovat v rámci svěřeného pruhu, záviselo právě jen na každém z konkrétních sedláků. Záznamy katastrů na mapách stabilního katastru z okrajů starého sídelního území s nepravidelnými políčky, situovanými zhruba za jednotlivými usedlostmi, jsou v tomto ohledu jistě inspirativní.

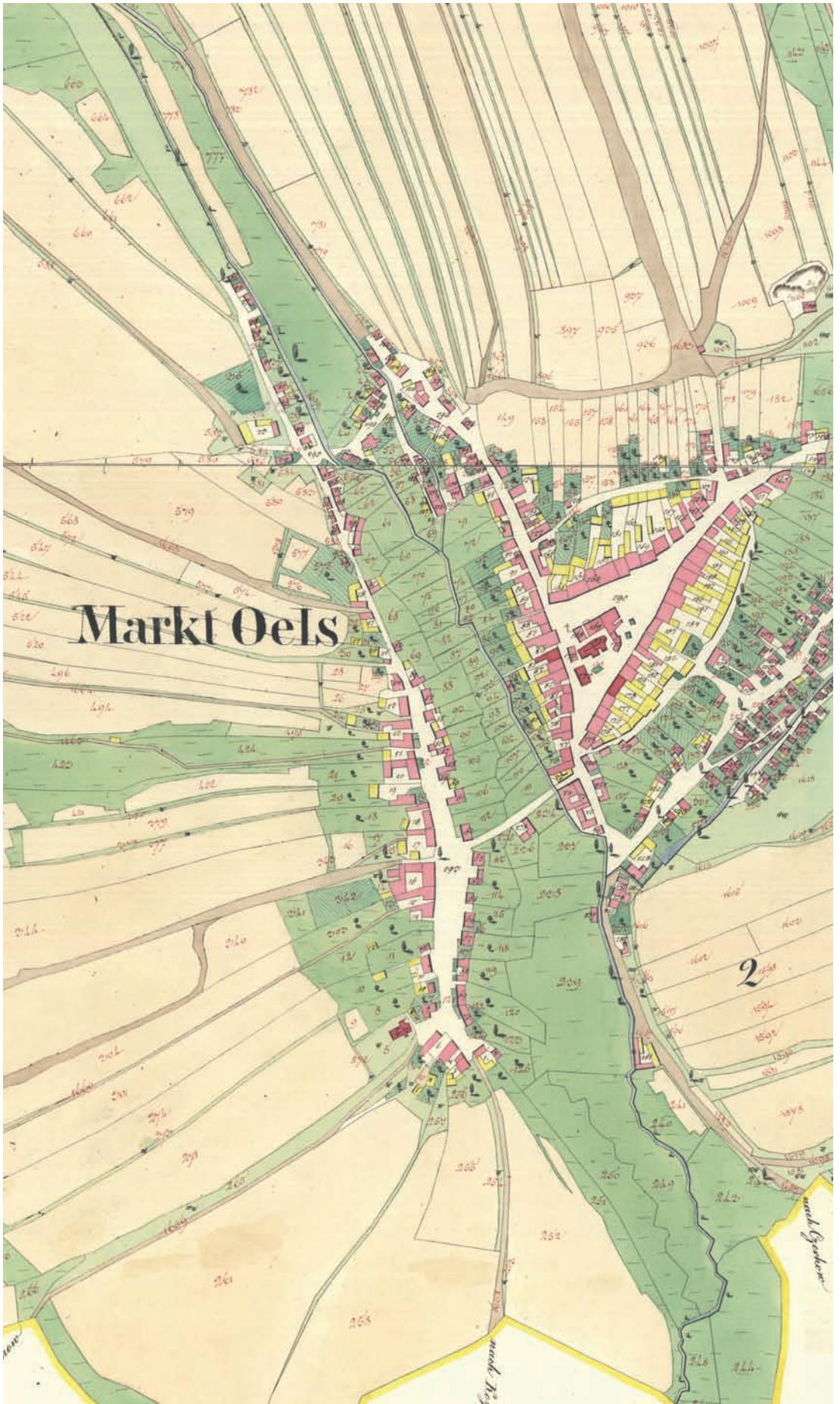
Výše uvedený mozaikový systém polí, užitý pravděpodobně v první polovině 13. století při postupu kolonizace do oblasti Černokostelecka (Aldašín), by se snad dal chápat jako aplikace staršího, nepravidelného uspořádání v relativně obtížných podmírkách. Takovému názoru by odpovídalo i to, že oproti soudobým poměrně velkým a pravidelným radiálním útvarům v jiných tehdy plánovanější osídlovacích oblastech byly na Černokostelecku i půdorysy prvních zakládaných vesnic zřejmě drobnější a nepravidelné (jak dokládají třeba zaniklé Lažany). V každém případě jsou odlišnosti těchto dvou starých plužinových systémů velmi zajímavé a zjištění jejich vzájemného vztahu je důležité.

Nástup větších a pravidelnějších radiálních útvarů v průběhu 13. století vyhlíží jako dosti věrohodný, jak naznačují relativně početné srovnávací epizody (Teplá, Vyšší Brod – Zlatá Koruna, Podještědí – Jablonné, Rynárec – Křemešník, Nové Město na Moravě – Polička). Jako obtížně doložitelné, ale velmi zajímavé působí náznaky všeobecné rozšířnosti, resp. dominujícího používání tohoto půdorysného typu v období druhé poloviny 12. až první poloviny 13. století a možná i náznaky případné „českosti“ tohoto půdorysného typu v období nástupu řadových emfyteutických systémů. Tento pohled ale může být ovlivněn tím, že v zemi s převážně česky mluvícím obyvatelstvem radiální systém do té doby převládal, zatímco nástup německy mluvících kolonistů souvisel s novým vztahovým systémem, jemuž odpovídaly nové, řadové systémy půdorysů a plužin.

Zdá se pravděpodobné, že se radiální půdorysy a plužiny dokázaly přizpůsobit nástupu emfyteutického zakládání i nového vysazování starších vesnic svými většími a pravidelnějšími útvary. Jako klíčové se pro uplatnění takto vyseplých variant radiálního typu zdá období první poloviny 13. století, důležité pro rozšířování osídlení za hranicemi starého sídelního území. Zpráv o sídelní expanzi v této době není mnoho, ale jsou zajímavé včetně narážek na podíl německého etnika, resp. jeho preferování ze strany pražského královského dvora. [1] Nevíme ale bohužel, zda vůbec nebo do jaké míry se takové informace váží na určité typy vesnických půdorysů.

Hledisko národnosti, resp. jazykové příslušnosti vesničanů ve vztahu k půdorysu lze popsát jako velmi komplikované. Někde se zdá, že by mohl napomoci název vesnice, v němž se vyskytovalo adjektivum Böhmisch-, resp. Deutsch-, ale většinou nevíme, zda takový název fungoval již při založení vesnice (ovšem přitom je známo, že k osazování německy hovořícími obyvateli docházelo relativně často dodatečně tehdy, když se prvotní založení ocitlo z různých

[1] Viz charakteristiku vlády Václava I. v Dalimilově kronice (s konkrétně zmíněnou výměnou obyvatel ve Stadicích).

→ Dnešní Olešnice na Moravě
 mezi Bystrým u Poličky
 a Kunštátem – bezpochyby někdejší
 středověká sestava Moravské
 a Německé Olešnice – na císařském
 otisku mapy stabilního katastru
 z roku 1826 (ÚAZK).

důvodů na pokraji zániku). V takovýchto případech navíc mohlo dojít relativně snadněji i ke změně půdorysu vesnice.

Zajímavý příklad s uvedenými názvy zmínil J. V. Šimák u středověkých záznamů názvu Německé a Moravské Olešnice na moravském pomezí JV od Poličky. [2] Při pohledu na mapu stabilního katastru zde totiž vidíme v těsném kontaktu dva zcela odlišné sídelní systémy: spíše městečko než vesnice s poměrně hustou řadovou parcelací kolem trojúhelníkové návsi a na druhém břehu potoka vesnicí s řadou usedlostí, za nimiž se rozevírají lánové pruhy ještě radiálním způsobem (zajímavé přitom je, že takový způsob parcelace polnosti se vyskytuje i na jádrové severní části polnosti městečka – nepochybňně někdejší Německé Olešnice).

Opodstatněnost uvedené pobídky k opatrnosti potvrzuje třeba dvojice Beranovů na majetku tepelského klášterství – někdejší Böhmischt- a Deutsch-Borau. Oba půdorysy s plužinami, které jsme již mezi ilustracemi uvedli, totiž náleží (jak je na Tepelsku pravidlem) k témuž radiálnímu typu.

Za mimořádný úkol k přemýšlení a ověřování se dá pokládat problém setrvalého nebo přežívajícího užívání radiálního systému až do 14. století, kdy byl jistě již značně „nemoderní“, a také jeho vliv na novější řadové systémy ve smíšených řešeních (typ „trilobit“), končící alespoň klínovým rozšiřováním polních pruhů za méně či více pravidelnými řadami usedlostí. Jako důležitá a hodná sledování se jeví i případná regionální platnost takovýchto zvyklostí a možná i vztah k jazykové nebo dokonce někdejší územní příslušnosti kolonistů. K prověřování takovýchto případních vazeb už ale bude nutná přeshraniční badatelská spolupráce. Ta by mohla dokonce umožnit srovnání zdejších koloniacačních půdorysů s půdorysy obvyklými v té době v domovských regionech kolonistů (a tím ozřejmit míru zvyklostí přinášených zvenčí, či naopak přizpůsobení dosavadním místním způsobům).

Poutavá je jistě i potřeba ověřování stáří největších a současně (pravděpodobně) nejmladších případů radiálních založení, alespoň jak se jeví v náznacích písemných pramenů. Zajímavou a reálnou možnost takového prověření archeologickými metodami ukazuje případ výzkumu v Bažantově u Tachova, který minimálními prostředky ukázal alespoň na dobu počátku existence vesnice na tomto místě. Takovýto přístup by poměrně snadno rozptýlil pochybnosti v tak závažných otázkách, jako je třeba stáří vesnice Lipnice na jižním Plzeňsku.

K pozoruhodnému a důležitému tématu radiálních půdorysů je třeba přidat ještě jednu poznámku. Pokud totiž tyto formace představovaly ještě v první polovině 13. století základní, většinové uspořádání pro nové vesnice, mělo by existovat značné množství situací, které jsou sice změněné pozdějšími úpravami, ale stále v sobě nesou (v půdorysu, zaznamenaném mapami stabilního katastru, i ve vztahu k terénnímu reliéfu a vodnímu zdroji) zásadní informace o tomto svém původním uspořádání. Jedná se třeba o situace, kdy jsou řady usedlostí formovány do oblouků a za nimi se dají z mapového záznamu „čist“ větší či menší pozůstatky radiálního uspořádání plužiny, v jejímž členění ale převládá mladší úsekový systém.

Jakýmsi symbolem takovýchto sídelních útvarů se pro mne postupně stávaly Břežany na Horažďovicku – vesnice, kterou jsme mohli (a museli) „prolézt“ při stavebněhistorickém průzkumu v době, kdy naše vědomosti o vesnických stavbách a tím spíše o vesnických půdorysech byly spíše jen obrysové. [3] Teprve postupně se mi pak propojovala situace zdejší mělké pramenné pánev (skloněné do tepla k jihu a chráněné od severu masivem vrchu Slavník) s dalšími základními prvky zdejšího uspořádání. To i bez výraznějšího vodního toku umožňovalo pohodlný přístup k vodě pomocí mělkých studánek (jako v Ouběnicích). Pohled na vějířové rozsazení usedlostí v jejich obloukových řadách na obvodu zmíněné pánev spolu se systémem starých cest směřoval posléze stále více k přesvědčení, že tu vesnice na počátku své středověké existence musela fungovat v systému, který se dá hodnotit jako radiální, byť se nejednalo o pravidelnou „okrouhlici“. Půdorys byl pak v mladší době postupně deformován růstem počtu sídelních jednotek a plužina byla (jako obvykle) reorganizována úsekovým způsobem. Takovýto vesnic, které bychom podle jejich zachované charakteristiky při běžném posouzení k radiálnímu uspořádání nezařadili, ale existuje velké množství (pro srovnání můžeme připomenout třeba Chylice u Toužimi, Hlasivo u Mladé Vožice nebo Zboží u Světlé nad Sázavou).

U údolních lánových sestav, které tak výrazně poznámenaly zejména naše pohraniční končiny, se jeví jako zajímavý problém jejich nástupu a původu, který by měl být řešitelný v návaznosti na snad pokročilejší chronologii užívání půdorysných zakladacích typů v blízkém zahraničí. Obtížnost dosažení věrohodného výsledku ale naznačuje třeba nejednotnost názorů na situaci v Podkrušnohoří. Zde sice v nedávné minulosti došlo k nejvýraznějšímu obohacení sídelníhistorických poznatků prostřednictvím archeologie, ale přesto zde stále stojíme před mimořádně poutavými střety zcela odlišných půdorysných a plužinových principů, jejichž vztahy zatím nedokážeme dostatečně věrohodně vysvětlit. Bylo by rozhodně zajímavé zde vyzkoušet konfrontaci poznatků dalších disciplín se zevrubnější aplikací výpovědi map stabilního katastru, resp. naznačeného typologického vývoje vesnických půdorysů.

Údolní lánové sestavy půdorysů a plužin ještě nazývaly na starší zvyklosti jednoduchým záhumenicovým uspořádáním typu „jedna usedlost – jeden pruh“. Ke kratším

[2] Šimák, 1938, s. 780.

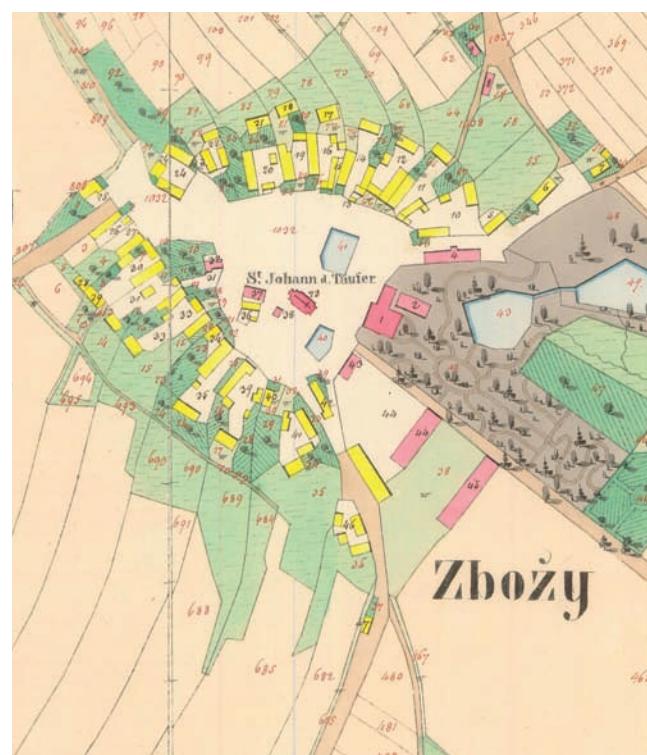
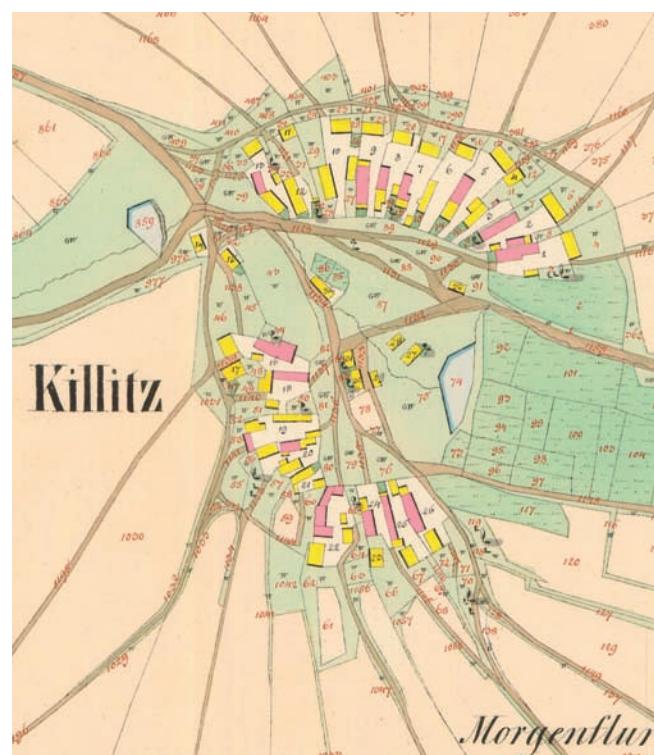
[3] Břežany, SHP, 1976; Lhoták, 2019.

→ Břežany na Horažďovicku – zvětšený záznam intravilánu pro ind. skicu mapy stabilního katastru z roku 1837 (NA).

← Jedna z kamenných studánek v Břežanech (před čp. 55), jimiž byly upraveny povrchové vývěry vody (JŠ 1976).

↓ ↘ Ukázky podobných rozsáhlých půdorysů radiálního typu – Chylice u Útviny na Toužimsku a Zboží na Havlíčkobrodsku na cís. otiscích map stabilního katastru z let 1841 a 1838 (ÚAZK).

dvou- i jednořadovým půdorysům naležely nepochybně již od počátku uplatnění těchto systémů plužiny úsekového typu, v nichž ale zpočátku ještě mohly dominovat základní záhumenicové úseky, navazující bezprostředně na usedlosti (jimiž kultivace okolního terénu přirozeně začínala). Úseky ve tvaru menších obdélníků pak postupně více či méně plánovitě pokrývaly další části zemědělsky obhospodařované polohy katastru.

Na pozoruhodném zachycení plužiny ZSV Pfaffenschlag, umožněném nástupem nové techniky záznamu terénního reliéfu terénu, můžeme vidět přirozený, terénu podřízený postup takové kultivace do lesa, který tuto lokalitu (ve výšce 580 m. n. m.) jistě obklopoval. Úsekový systém se zřejmě ukázal jako spravedlivý a nadále trvale udržitelný, jak je (z map stabilního katastru) zřejmé z jeho stálé dokonalejšího aplikování až do 19. století. O to zajímavější je sledování fragmentů starších systémů zejména v okrajových pásmech regionů, kde obtížnější terén nebo i další okolnosti bránily nástupu takových inovací.

V souvislosti s vícekrát zmíňovanou významnou lokalitou ZSV Pfaffenschlag bylo žádoucí vyjasnění důležité okolnosti spojené s archeologickým výzkumem této vesnice. Její vznik pokládal za jednoznačný a neproblematický už J. V. Šimák, když uvedl, že tato i další zdejší podobné vesnice „*jsou bezpečně podniky lokátorů rakouských XIII. stol.*“.^[4] Naše datování podle typu půdorysu by umožnilo zařadit vznik vesnice spíše až do druhé poloviny či závěru uvedeného období.

Problém ale nepochybně představuje V. Nekudou uvažovaná existence zdejší „*starší slovanské vesnice*“, datované do 11. století (podle nálezů keramiky a pylové analýzy). Taktéž vysvětlená sídelní vrstva byla spojena s polozemnicemi, zjištěnými vesměs pod obytnými částmi domů. Z hlediska současného názoru na časové zařazení dvouřadového typu vesnice a včného pohledu na proces založení takového sídliště se totiž pro danou situaci evidentně nabízí jiné vysvětlení: stavba jednodušších obytných provizorií, vsazených do připraveného zakládacího schématu vesnice.

V rámci takovéto úvahy se dá dojít i k hypotetické možnosti vysvětlení druhové odlišnosti zejména keramického materiálu nalezeného v těchto objektech, protože tyto stavby mohly pro nové příchozí připravovat místní lidé z okolí. Pro uvedené okolnosti u nás sice nemáme věrohodná svědectví, ale dá se předpokládat, že zejména při dálkových přesunech nových kolonistů, kteří na nová místa jistě neputovali v zimním období, neměli tito lidé dostatek času, aby na přiděleném místě do zimy sami postavili dostačující příbytky. „Manažerské“ zajištění těchto situací muselo tvořit důležitou složku povinností lokátorů a jistě právě proto z několika zachovaných písemných zpráv vyplývá, že byli touto funkcí v případech kolonizačních vesnic a někdy i měst pověřováni rychtáři z okolních vesnic – tedy lidé, kteří se v podobných situacích nedávno osvědčili a mohli vlastně pro nové příchozí nejsnáze zorganizovat i tento druh podpory.

S nástupem emfytických řadových půdorysů a odpovídající, relativně náročné úsekové parcelace plužiny se ocitalo starší sídelní území v dosti komplikované situaci. Zde bylo třeba dosavadní vztahy v trojúhelníku vrchnost – poddaní – půda měnit v rámci již existujícího osídlení. To se logicky dělo od různých stupňů zachování starého uspořádání s dílčími úpravami nebo přestavbou plužin (doložená „přeměrování“) až po vysazení srovnatelná s novým založením vesnice (někdy i mimo původní lokalitu). Náznaky písemných pramenů i pouhý základní historický přehled ukazují, že tu zřejmě hrálo důležitou roli období závěru 13. století a v něm asi i úloha zahraničních poradců, vázaných na pražský královský dvůr Václava II.

Právě rozvoj uplatňování emfytických zvyklostí v uvedené době „kolem roku 1300“ zřejmě způsobil, že se v následujícím období první poloviny 14. století mohla tato pravidla uplatnit spolu s použitím nejvyspělejších zakládacích forem, včetně zvlášť velkorysých příkladů. Právě z této doby je doloženo zakládání našich největších historických vesnic se skutečně navrženým obdélným tvarem návsi, tvořeným třemi nebo čtyřmi řadami usedlostí.^[5]

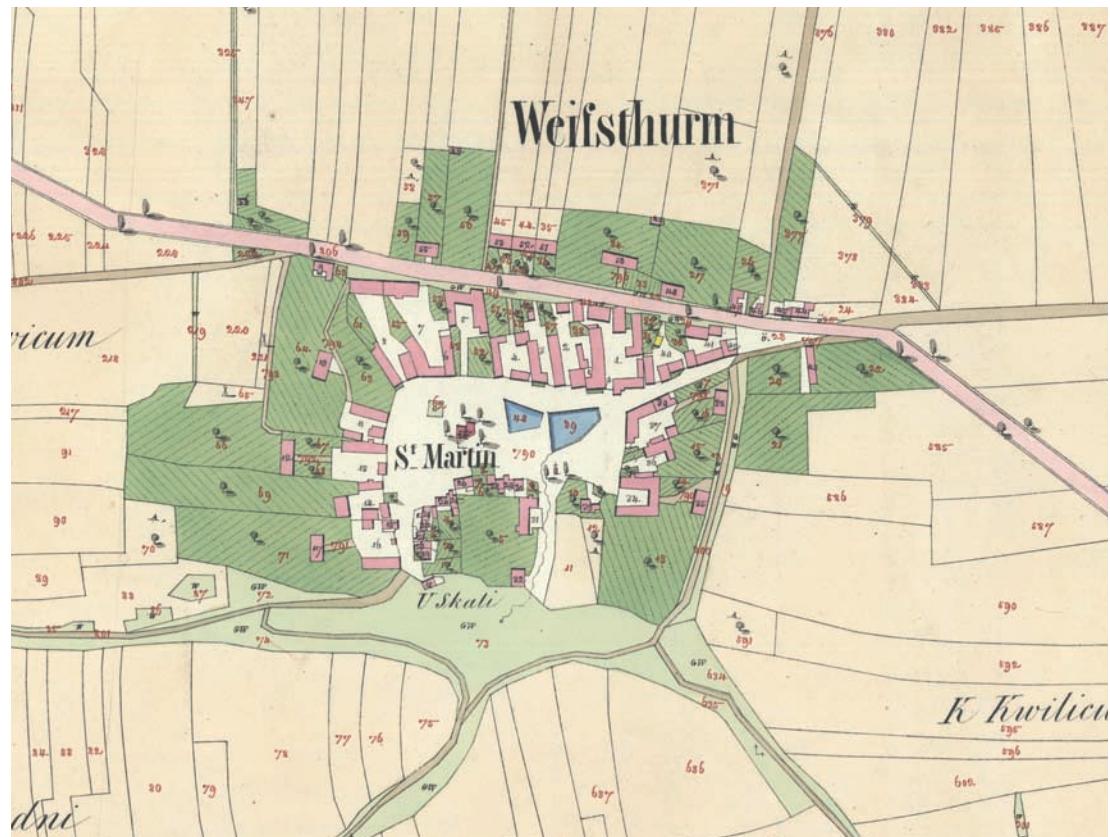
Jako hnací motor těchto velkorysých založení v první polovině 14. století nepochybně fungovala zákupná částka,

[4] Šimák, 1938, s. 774.

[5] Obdélnou náves mohly skutečně tvořit jen tři řady usedlostí díky přisazení k nějaké přírodní linii, např. k vodnímu toku nebo k terénní hraně.

← ZSV Pfaffenschlag u Slavonic – pohled ze dvora na vstupní stranu domu č. III/63; vpravo pata zdiva vstupní branky a vjezdu z návsi. Pod obytnou částí byly zjištěny zbytky objektů ze starší sídelní vrstvy (JŠ 1973).

→ Vesnice Třebíz na Slánsku s pravidelnou, dodatečně zčásti zastavěnou návsí téměř čtvercového tvaru. Ta je tvořena třemi řadami usedlostí, přisazenými k terénní terase s vydatným pramenem, který umožnil prosperitu poměrně velké vesnice ve zdejší relativně suché krajině. Zmíněný tvar návsi vznikl možná úpravou starší radiální – podkovovité sestavy usedlostí, jak naznačuje parcelace mezi usedlostmi a vnější úsekovou plužinou. Cís. otisk mapy stabilního katastru z roku 1841 (ÚAZK).

kterou se z nového vysazování snažili vytěžit vrchnostenští účastníci těchto akcí, v řadě případů v čele s králem Janem Lucemburským. Ten na korunním majetku „zakládal vesnice“, tj. ve skutečnosti jen souhlasil s převedením stávajících vesnic na nové právo osobou iniciativního lokátora – prostřednictvím listin, které podepisoval při svých výpravách (kvůli setrvalé potřebě peněžní hotovosti někdy i ve vzdálených místech tehdejší Evropy).

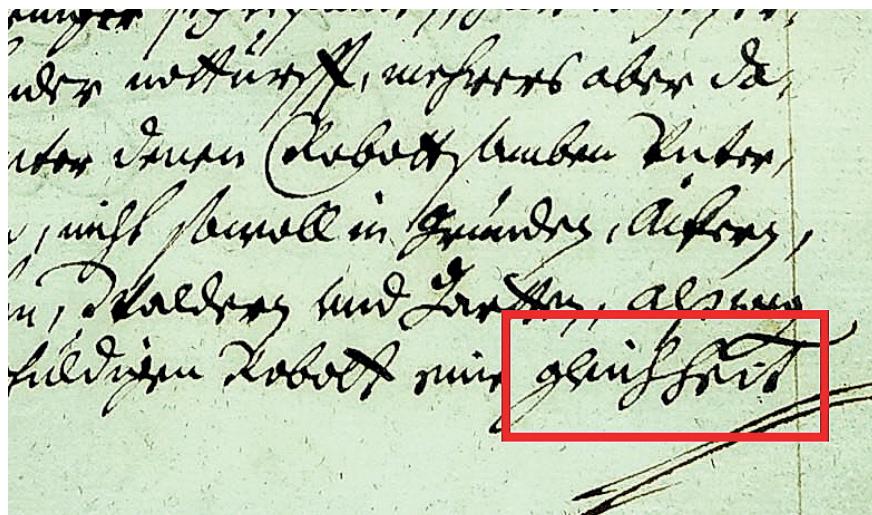
V souvislosti s předpokládanou následností základních typů půdorysů a plužin je mimořádně zajímavé soužití mladších obdélných návesních útvarů se starším radiálním typem plužiny. Cestu k vysvětlení snad naznačují rozbohy půdorysů, z nichž jsou zřejmě postupné úpravy prvotního modelu, ve kterém měl radiální strukturu i půdorys vesnice, směrem k mladšímu ideálu pravidelnějšího návesního prostoru s přímými liniemi průčelí jednotlivých řad usedlostí.

Důležité a nezastupitelné svědectví písemných pramenů by bylo žádoucí využít cíleným způsobem pro potvrzení situací, které ukazuje studium map stabilního katastru jako (logicky) velmi časté – tj. úpravy plužin, spočívající v přestavbě větší vnější části extravilánu na systém s úsekky pokud možno pravidelných obdélných tvarů, členěnými na paralelní pruhy, přidělené jednotlivým usedlostem. Základní dosažitelné písemné prameny (zachované pozemkové knihy) sahající nejdále do 16. století, přitom zpravidla ukazují jen na dílčí proměny situace a nikoli na zásadní reorganizaci celé plužiny. Takové radikální zásahy se tedy zřejmě musely provádět již dříve – od středověku, tedy od doby, kdy s novým systémem plužiny začaly fungovat nově zakládané vesnice.

Zásadnější přestavby plužin se prováděly ještě po třicetileté válce s reorganizacemi vesnic při zakládání panských dvorů. V dalších případech mohl být důvodem k zásahům do členení plužiny mezitím vytvořený nesoulad povinností vůči vrchnosti a velikosti a rozmístěním polností jednotlivých usedlostí. Charakteristický typ nápravy zřejmě představovalo tzv. ustejňování – převedení všech sedláků do téže kategorie rozlohy půdy. Věrohodné signály takových akcí jistě představují snadné konfrontace rozdílných údajů o sociálním složení vesnic v edicích starých katastrů: berní ruly a treziánského katastru. Náprava neuspořádaného stavu se ale nemusela odehrát jen snadnější zjistitelnou úplnou unifikací, nýbrž pouze novým uspořádáním ve více kategoriích (což ponechávalo vrchnostem bohatší rejstřík robotních povinností poddaných). Podrobnější studium písemných pramenů by mohlo vyjasnit, zda při těchto akcích ještě docházelo k zásadnější reorganizaci plužin, nebo zda se již odehrávaly v rámci úsekového členění, které tedy muselo být provedeno již dříve.

Podobně se posléze už v rámci existujících úseků musely provádět již relativně snadno jakési aktualizace – dělení úseků podle mezitím postupně měněné sociální struktury držitelů půdy. O těchto zásazích hovoří jednoznačně rozbor map stabilního katastru se zjevně stále „mladším“ členěním jednotlivých úseků zřejmána v územích s rovinnatým terénem, kde se takové úpravy prováděly snáze.

Mezi materiály k mladším úpravám intravilánů a zjemnému plužinám se dá očekávat ověření těch situací, v nichž mapy stabilního katastru výrazně vypovídají o zásazích, při kterých se nejen neměnily principy dosavadního půdorysu,

← Ukázka vztahu záznamu v pozemkové knize k předcházejícímu „ustejnění“ rozlohy pozemků jednotlivých usedlostí: část zápisu pro usedlost Lorence Jílka z Hluboké u Borovan z roku 1689, zmiňující takovou akci – Gleichheit, provedenou zřejmě roku 1684 (SOA v Třeboni, Vs Borovany, sign. V AU 1 – Fol. 32, 41, 51; JŠ 2021).

ale mohlo docházet i k případným „rekonstrukcím“ někdejšího způsobu vysazení, pravděpodobně včetně použití starých modulů (protože ty byly vtělené do stávajícího systému, který nebylo rozumné radikálně měnit). Pro potvrzení takových předpokladů by bylo žádoucí studiem písemných materiálů ověřit, doplnit a časově zařadit tak zajímavé poštřehy, jaké poskytly rozbory map stabilního katastru u půdorysů vesnic jako Vrábče u Českých Budějovic nebo Kočín a Nová Ves u Temelína.

Jako podobně perspektivní se ukazuje upření pozornosti na písemné a plánové materiály doprovázející zakládání novověkých vesnic. Je ostatně s podivem, jak zajímavé a oproti nedávnému stavu vlastně objevné podklady vystupují na světlo v posledních letech jenom díky tomu, že si ojedinělí zarylili badatelé prostě umínilo, že by takovéto materiály měly existovat, načež se (logicky) ukáže, že skutečně existují. Přitom bude jistě možné tyto informace využít i jako určité „přemostění“ do staršího období, protože způsob pravidelného zakládání vesnic ve středověku nemohl být od mladšího období alespoň v principech příliš odlišný.

Zjednodušení a uspořádání vývojového pohledu na půdorysy a plužiny by mělo vést i ke sjednocení používané terminologie. U radiálního půdorysu a plužiny se lze pokládat za rozumný právě tento termín. V daném rámci by si ale zasloužily svůj specifický název pravděpodobně starší půdorysy vesnic nevelkého rozsahu s nepravidelným uspořádáním. Pro pozdější větší a pravidelnější radiální útvary, související už s „lánovými“ emfytetickými zvyklostmi, se z dosud užívaných názvů nabízí jako vhodné spojení „lesní lánový“, na rozdíl od dosud někdy uplatňovaného názvu „údolní lánový“. Zakládání do lesního prostředí bylo sice typické pro oba systémy, ale pro první, radiální typ vesnice bylo příznačné umístění na prameništích, zatímco druhý název by se měl nepochybňě ponechat pro dlouhé řadové sestavy na potocích, pro které je vazba na terénní pojem údolí podstatná.

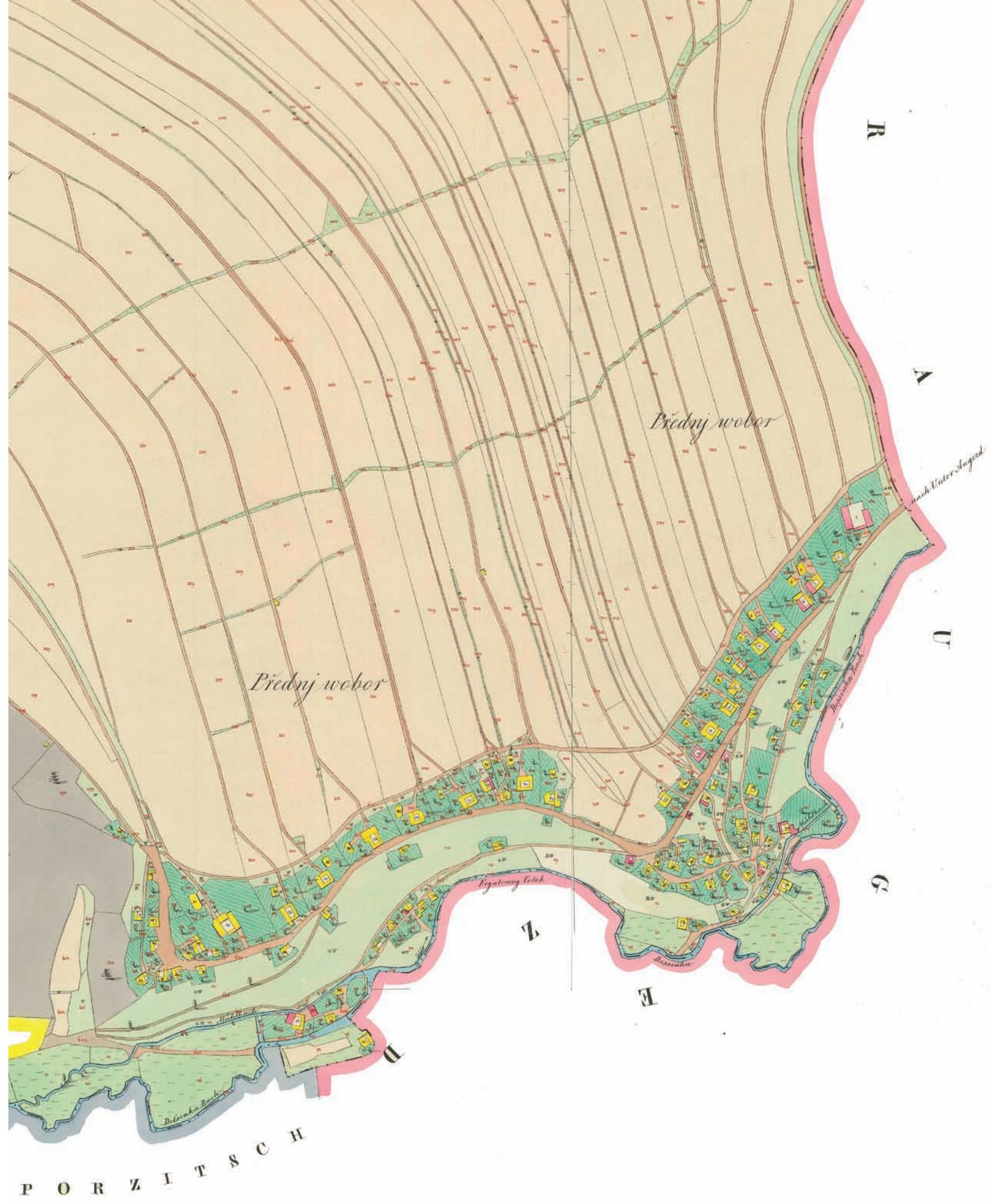
Důraz na pochopení zásadní vazby typu půdorysu a plužiny by asi měl v terminologii vést k potlačení akcentu na charakteristiku půdorysného tvaru návesní plochy. Ten totiž většinou nebyl při zakládání podstatný, protože jednak vycházel jako kombinace zvoleného typu půdorysu s počtem

sedláků a určenou modulovou šírkou parcely a také mohl být ovlivněn místními přírodními podmínkami – tvarem terénu a mírou zamokření plochy mezi řadami usedlostí.

V souvislosti s nezastupitelnými možnostmi archeologických metod se pro upřesnění sídelněhistorických poznatků zdá jako mimořádně ztrátové nevyužívání možnosti, které poskytuje v nové době zaniklé vesnice, resp. případná tolerovaná nová výstavba na stavebních parcelách zaniklých domů. Zde totiž dochází k masovému likvidování cenných nálezových situací bez jakýchkoli zisků informací, přestože by důležité poznatky poskytlo již pouhé sledování výkopů, k nimž při nové výstavbě nutně dochází. I bez zásahů do současné legislativy by znamenala velké rozšíření možností třeba jen domluva se stavebními úřady a jejich prostřednictvím zajištěný výběr kulturně osvícenějších stavebníků, kteří by před svou stavební činností nebo na jejím počátku dopustili alespoň odborný dohled se sběrem střepů.

Podobně zůstává nevyužita drtivá většina obvyklých situací, při nichž se ve starých objektech – především v domech starých usedlostí – vykopává podlaha před položením nových pevných a izolačních vrstev. Přitom je známo, k jak závažným zjištěním může takto dojít díky relativně nenáročným výzkumům (jako v domě čp. 22 ve Zbečně na Křivoklátsku). [6]

Jako aktuální se jeví legislativní, památková ochrana terénních celků některých vesnic s důležitými půdorysy, protože jejich zodpovědný výběr prostřednictvím map stabilního katastru je vcelku neproblematický. Taková ochrana by nepochybňě i bez změn legislativy umožnila budoucí výzkumy alespoň v situacích, kdy by na tato místa opět postoupila budoucí výstavba.

P O R Z I T S C H

Summary

320

The publication replenishes the existing publications on settlement history with the first summarizing observation of the development of village patterns including their ties to the field pattern. For this purpose, it uses (in addition to the critical continuity with earlier partial attempts presented in the first chapter) mainly maps of the Franciscan cadastre from the second quarter of the nineteenth century, the historian J. V. Šimák's treatise on medieval colonisation in the Czech lands from 1938, and editions of both of our oldest cadastres – the Berní rula [hereinafter Subsidy Role] and the Theresian cadastre. The author could also base his work on the fact that throughout his life he has been getting acquainted with the development of rural built-up areas during his field and inventory work on building-historical surveys of various kinds – from analyses of individual buildings to inventories of large areas. The subject of attention is the territory of Bohemia; material from Moravia is used as a comparative reference to similar or different solutions.

The informative value of the Franciscan cadastre maps, which represents a key methodological problem for the whole work, is repeatedly critically examined based on a number of particular situations, always with the help of confrontation with other historical data. Due to the increased trust in this source of information, it is possible to use to a greater extent J. V. Šimák's extensive treatise on the ethnic situation of medieval settlement in the Czech lands. This work, marked by its haste and daring publication just before the German occupation of the Czech lands, has been only little used so far, although it contains a large amount of settlement-historical observation that are based on the confrontation with the Franciscan cadastral maps, whereby J. V. Šimák was the first researcher to use this confrontation on a large scale.

The above-mentioned editions of the two oldest cadastres have been similarly little used. Their shift from the position of a "primary source" is far outweighed by the laborious and, as a result, extremely clear treatment of land areas for farmsteads (peasant landholding). This clears the way, in addition to the basic information about the medieval condition of old villages and their later development, and also about the foundation of younger villages, for important comparative observations not only within the former manors but also on a wider scale. Due to this, a better confrontation with the record of the village pattern and its field pattern on the maps of the Franciscan cadastre is possible. The degree of complexity, increasing with the passage of time, of the farmstead's tie (i.e. its building plot) to the fields farmed from the farmstead seems to be the basic aspect operating for the progression of the development of village and field patterns.

The second chapter, devoted to the stability of or younger changes in patterns of village built-up areas (hereinafter referred to as village pattern), deals mainly with the analysis of the moment that appears to be crucial for the development of the built-up areas in the Czech lands – that is with social stratification of rural residents. Using the tools mentioned above, the author discusses here both the usual tendency to "crumble" the housing development and the more or less planned way in which the former manorial lords tried to stabilize or simplify the village composition. Rare cases of old villages translocated to new sites including social stratification of their built-up area provide an interesting comparison for that. The research on the renewal of villages that ceased to exist, partially or completely, due to a variety of catastrophes – fires and war events (especially the Thirty Years' War in the first half of the seventeenth century) – or planned interventions on the initiative of the manorial lords, seems to be similarly important and interesting.

The next chapter deals with the field pattern – meaning the fields bound to the villages, which is a theme that is even less examined as compared to village patterns. In attempts at temporal sequence, the succession of the older radial system, working together for both village and field patterns, and the younger systems with parallel ordering of the strips of land appears to be important. These younger linear systems are undoubtedly linked to the high-mediaeval "emphyteutic" reform of the relationship between the manorial lords, the peasants and the land. The oldest of these systems is the "valley hide system", followed by the "block field system", in which individual parts of the "cadastral" area are divided into strips, which were always allotted to all the peasants in the village. This system – as the most equitable one – eventually prevailed and was also applied as a common younger arrangement or a supplement to the older types of field and village patterns. A specific younger arrangement of the field pattern – the "alignment" – consisted in transferring the farmers into the same social category, whereby the reorganisation allotted to them the same amount of land.

Regular methods of surveying the villages and fields in the then common measurements could be verified only to a minimum extent, although these units are well-known including the period of their use; moreover, the fact of a regular modular survey is obvious at a glance when looking at the situation of a village or field pattern on the map of the Franciscan cadastre. A methodological examination of the identification of these measurements and their multiples used in the past – called a Bohemian Landseil – begins with the younger examples of the foundations where the dimensions are recorded in written documents or their identification pursuant to the maps of the Franciscan cadastre is easier. Also the analyses of archaeological site situations (the extinct villages of Pfaffenschlag near Slavonice and Svidna in the region of Slánsko) turned out to be interesting and helpful. From the late eighteenth century, the mediaeval ell measurements were followed by Austrian fathom measurements, which were accompanied by an increase in the use of decimal multiples; the modern metric system has been used since 1875.

The fifth chapter summarises a concept of temporal development of village and field patterns, beginning rather with fragmentary knowledge about the early Middle Ages. For this period, it is the Romanesque churches that represent fixed points in the situations of rural settlements, and a view of the typical ties to the surrounding natural environment – water source, sunlight and terrain configuration - adds stimulating information to them. Closer analytical observations of some of the territories, to which the earliest sporadic written reports about the settlement advance in the second half of the twelfth and first half of the thirteenth centuries relate, provide interesting information. In this period, radial arrangement as the oldest regular form of the village and fields patterns was probably applied. The largest patterns of this type were probably formed only at the time when the emphyteutic system emerged (from about the mid-thirteenth century onwards); this features linear ensembles of farmsteads and associated block field patterns. This system probably reached its peak during the first half of the fourteenth century, when the largest villages with regular, rectangular village greens were established.

The older phase of the modern settlement from the sixteenth and early seventeenth centuries features a smooth continuation of the advance to always higher-situated foothills, usually using the “valley hide pattern” and the clearing pattern at the highest elevations. The subsequent major breakthrough of the Thirty Years' War brought the partial disappearance of settlements parts of built-up areas or entire villages, which was recorded by the Subsidy Role in the mid-seventeenth century. The follow-up period featured various forms of renewal and transformation of existing villages, as well as the foundation of a large number of new villages. Compared to the old settlements, these new villages were usually smaller, designed for a socially weaker category of inhabitants (sub-peasantry), with a regular linear or street-type arrangement of buildings. A significant impetus to such a settlement development was given by reforms of

manorial lords' demesne in the late eighteenth century, according to which the land for the foundation of new villages was acquired by dissolving the existing demesne farms.

The final summary, in addition to recapitulating the results, mentions in particular uncertainties and problems that need to be object of additional observations. It also includes suggestions for possibilities, or research methods that could be used in the future to refine existing findings and hypotheses.

Zusammenfassung

322

Die Publikation ergänzt bestehende siedlungsgeschichtliche Literatur um die erste umfassende Betrachtung der Entwicklung von Dorfgrundrisse, einschließlich der Verbindung zu der Flur. Zu diesem Zweck nutzt sie (neben dem kritischen Anschluss an frühere Teilversuche, die im ersten Kapitel angeführt wurden) vor allem Karten des Franziszeischen Katasters aus dem zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts, ein Werk des Historikers J. V. Šimák über die mittelalterliche Kolonisation in den böhmischen Ländern aus dem Jahr 1938, sowie Ausgaben unserer beiden ältesten Kataster – der Steuerrolle und des Theresianischen Katasters. Das Werk stützt sich auf die lebenslange Vertrautheit des Autors mit der Entwicklung der dörflichen Bebauung während seiner Feld- und Inventarisierungsarbeit bei bauhistorischen Forschungen verschiedenster Art – von den Analysen einzelner Gebäude bis zur Inventarisierung auf großen Flächen. Der Gegenstand des Interesses ist das Gebiet Böhmens; das Material aus Mähren wird für Vergleichshinweise auf ähnliche oder unterschiedliche Lösungen verwendet.

Die Aussagekraft der Karten aus dem Franziszeischen Kataster, die ein methodisches Schlüsselproblem für die gesamte Arbeit darstellt, wird anhand einer Vielzahl bestimmter Situationen immer wieder kritisch überprüft, immer mit Hilfe der Konfrontation mit anderen historischen Angaben. Dank des verstärkten Vertrauens in dieser Informationsquelle kann ebenfalls ein umfangreiches und auf die nationale Situation der mittelalterlichen Besiedlung im Gebiet Tschechiens konzentriertes Werk von J. V. Šimák genutzt werden. Diese Arbeit, die durch ihre kühne und mutige Veröffentlichung kurz vor der deutschen Besetzung der böhmischen Länder gekennzeichnet ist, wurde bisher nur selten genutzt. Sie enthält jedoch eine große Anzahl

von siedlungsgeschichtlichen Beobachtungen, die gerade auf der Konfrontation mit den Karten des Franziszeischen Katasters basieren; eine solche Konfrontation verwandt J. V. Šimák als erster Forscher in großem Maßstab.

Die oben erwähnten Editionen beider ältesten Kataster wurden ähnlich wenig genutzt. Deren Verschiebung von der Position der „primären Quelle“ wird dabei durch die mühsame und im Ergebnis sehr übersichtliche Bearbeitung der Grundstückflächen für landwirtschaftliche Anwesen aufgewogen. Dies ermöglicht, neben den grundlegenden Informationen über den mittelalterlichen Zustand der alten Dörfer und deren spätere Entwicklung, sowie über die Gründung jüngerer Dörfer, vor allem wichtige vergleichende Betrachtungen nicht nur innerhalb der ehemaligen Herrschaften, sondern auch im größeren Maßstab. Dadurch ist wiederum eine bessere Konfrontation mit der Aufzeichnung der Grundrissituation des Dorfes und dessen Flur in den Karten des Franziszeischen Katasters möglich. Der im Laufe der Zeit steigende Grad der Komplexität von Verbindung des Anwesens (d.h. dessen Bauparzelle) mit dem Ackerland, welches vom Anwesen bewirtschaftet wird, scheint ein grundlegender Aspekt, der für die Entwicklung der Dorfgrundrisse und Fluren funktioniert, zu sein.

Das zweite Kapitel, welches der Stabilität, bzw. jüngeren Dorfgrundrisse gewidmet wird, beschäftigt sich vor allem mit der Analyse des Augenblicks, der für die Entwicklung der Grundrisse in den böhmischen Ländern scheint entscheidend zu sein – d.h. mit dem Problem der sozialen Gliederung der dörflichen Bevölkerung. Mit Hilfe der obengenannten Hilfsmittel wird hier sowohl die übliche Tendenz zu einem allmählichen „Zerstückeln“ der Bebauung erörtert, als auch die mehr oder weniger planvollen Wege, auf denen die ehemalige Obrigkeit versuchte, die Zusammensetzung des Dorfes zu stabilisieren oder zu vereinfachen. Interessante Vergleiche bieten hier einzelne Fälle der alten Dörfer, die an neue Standorte einschließlich der sozialen Gliederung ihrer Bebauung verlegt wurden. Ebenso wichtig und interessant ist die Untersuchung von Fällen des Wiederaufbaus von Dörfern, die durch Katastrophen verschiedener Art – Brände und Kriegsereignisse (vor allem der Dreißigjährige Krieg in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts) oder durch geplante Eingriffe auf Initiative der Obrigkeit – teilweise oder vollständig zerstört wurden.

Das nächste Kapitel widmet sich den Fluren – also den an die Dörfer gebundene Feldern, was im Vergleich zu den Dorfgrundrisse ein noch weniger überprüftes Thema ist. Bei den Versuchen um eine zeitliche Einordnung zeigt sich die Zeitfolge des älteren Radialsystems, das sowohl für den Dorfgrundriss als auch für die Flur funktionierte, und der jüngeren Systeme mit einer parallelen Anordnung von Landstreifen als wichtig. Diese jüngeren Reihensysteme sind zweifellos an die hochmittelalterliche „emphyteutische“ Reform des Verhältnisses zwischen der Obrigkeit, den Bauern und dem Land gebunden. Das älteste davon ist das sogenannte Waldhufensystem, gefolgt vom Blockflursystem, bei dem einzelne Teile des Katasters in Streifen eingeteilt werden, die immer allen Bauern eines Dorfes zugeteilt werden.

Dieses System – als das gerechteste – letztendlich überwog und wurde auch als gewöhnliche jüngere Gestaltung oder Ergänzung älterer Typen von Fluren und Grundrissen angewandt. Eine spezifische jüngere Gestaltung der Flur – die so genannte Angleichung – bestand in der Einordnung der Bauern in eine identische soziale Kategorie, wobei diesen die gleiche Fläche Land durch eine Neuordnung zugeteilt wurde.

Es ist bisher nur gering gelungen, regelmäßige Weisen der Vermessung von Dörfern und Ackerland in den damals aktuellen Maßen zu überprüfen, obwohl diese Einheiten, einschließlich des Zeitraums ihrer Verwendung, bekannt sind und die regelmäßige modulare Vermessung bei der Betrachtung der Lage eines Dorfes oder einer Flur auf der Karte des Franziszeischen Katasters auf den ersten Blick ersichtlich ist. Die methodische Überprüfung der Identifizierung dieser Maße und deren in der Vergangenheit verwendeten Vielfachen – der sogenannten Landseile – beginnt mit den jüngeren Beispielen der Gründung, wo die Maße in schriftlichen Dokumenten festgehalten sind oder ihre Identifizierung anhand der Karten des Franziszeischen Katasters einfacher ist. Ebenfalls die Analysen archäologischer Fundsituationen (die untergegangenen Dörfer Pfaffenchlag bei Slavonice und Svídná in der Region von Slánsko) haben sich als interessant und nützlich gezeigt. Ab Ende des 18. Jahrhunderts folgte auf die mittelalterlichen Ellen- und Seilemassen die Verwendung der österreichischen Klaftermaße, welche von einer allmählichen erhöhten Anwendung von dezimalen Vielfachen begleitet wurde; das moderne metrische System wird seit 1875 benutzt.

Das fünfte Kapitel fasst die Vorstellung über den zeitlichen Fortgang der dörflichen Grundriss- und Flurtypen zusammen, beginnend eher mit lückenhaften Kenntnissen über das Frühmittelalter. In diesem Zeitraum waren es die romanischen Kirchen, die Fixpunkte der dörflichen Besiedlungssituationen darstellten, und die Betrachtung der charakteristischen Verbindungen mit der umgebenden natürlichen Umwelt Wasserquelle, Sonneneinstrahlung und Geländebeschaffenheit – fügt anregende Informationen hinzu. Die nähere Beobachtung einiger der Gebiete, auf die sich die frühesten einzelnen schriftlichen Berichten über den Fortgang der Besiedlung in der zweiten Hälfte des 12. und der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts beziehen, liefert interessante Erkenntnisse. In dieser Zeit wurde wahrscheinlich die Radialanordnung als die älteste regelmäßige Form von Grundriss und Flur angewandt. Die größten Grundrisse dieses Typs entstanden wahrscheinlich erst in der Zeit der Einführung des emphyteutischen Systems (etwa ab Mitte des 13. Jahrhunderts), für welches die reihenförmig angeordneten Anwesen und dazugehörige Blockfluren typisch sind. Dieses System erreichte wahrscheinlich seinen Höhepunkt in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, als die größten Dörfer mit regelmäßigen, länglichen Dorfplätzen entstanden.

Die ältere Phase der neuzeitlichen Besiedlung aus dem 16. und frühen 17. Jahrhundert zeichnet sich durch eine fließende Fortsetzung des Fortgangs in immer

höher gelegenen Vorgebirgsgegenden aus, wobei in der Regel das Waldhufenschema und in den höchsten Lagen das Rodungsschema verwendet wurden. Der folgende große Durchbruch des Dreißigjährigen Krieges bedeutete vor allem das teilweise Verschwinden von Siedlungen – Teilen der Bebauung oder sogar ganzen Dörfern, was die Steuerrolle Mitte des 17. Jahrhunderts aufzeichnete. Der nächste Zeitraum war durch verschiedene Formen des Wiederaufbaus und der Umwandlung bestehender Dörfer sowie durch die Gründung einer Vielzahl von neuen Dörfern gekennzeichnet. Im Vergleich zu den alten Siedlungen waren diese in der Regel kleiner, für eine sozial schwächere Bevölkerungsgruppe bestimmt, und wiesen eine regelmäßige Anordnung von Reihen- und Straßenbebauung auf. Einen wesentlichen Impuls dieser Siedlungsentwicklung gaben die Reformen der Grundherrschaft am Ende des 18. Jahrhunderts, bei denen Land für die Gründung neuer Dörfer durch die Auflösung der bestehenden Gutshöfe erworben wurde.

In der abschließenden Zusammenfassung werden, neben der Rekapitulation der Ergebnisse, insbesondere Unsicherheiten und Fragen erwähnt, die weiter verfolgt werden müssen. Es werden auch Themen der Möglichkeiten, bzw. Forschungsmethoden angeführt, die in der Zukunft genutzt werden könnten, um bestehende Erkenntnisse und Hypothesen zu präzisieren.

Rejstřík

Místní rejstřík je řazen abecedně podle sídelních lokalit (města, vesnice, popř. samoty). Pro jeho vytvoření byly využity údaje databáze sídelních lokalit Čech, Moravy a Slezska CZ_RETRO. Obvykle jsou uvedena jejich úřední jména nebo (u zrušených) poslední úřední jména. V některých případech byla dáná přednost vhodnějším starším jménům. Jiná jména, čerpající i z map stabilního katastru a dalších dalších zdrojů (Kotyška, 1895; Šimák, 1938), jsou uvedena formou odkazů. U hlavních hesel rejstříku je za šípkou uvedena příslušnost k nynější obci. V závorce je pro lepší orientaci a rozlišení stejnojmenných lokalit uveden historický mikroregion systému CZ_RETRO. Základem mikroregionů jsou tradiční soudní okresy z let 1850–1949, jejichž vymezení bylo v některých případech upraveno i podle dalších vlastivědných hledisek. Tato soustava byla doplněna dalšími mikroregiony (Velešín, Vlachovo Březí, Jistebnice aj.) s cílem dosažení rovnocenného uplatnění velikostně a významově srovnatelných mikroregionálních center (včetně těch, která nikdy sídly soudních okresů nebyla), eliminace případů, kdy byla méně významná mikroregionální centra v soustavě soudních okresů diskriminována rozdělením jejich přirozeného zázemí, eliminace případů, kdy bylo vymezení v okresu ve výrazném rozporu s geografickou spádovostí (danou zejména rozvodími) či komunikační dostupnosti a eliminace případů, kdy byly soudní okresy z jakýchkoli důvodů vymezeny v rozporu s tradičními hranicemi historických regionů včetně panství. V rejstříku jsou rovněž uvedena aktuální katastrální území (k. ú.), pokud se jejich název liší od názvu sídelní lokality.

324

A

- Abaschin
Viz Závišín → Zádub-Závišín (Mariánské Lázně)
Abtsroth, Absroth: 219
Viz Opatov → Luby (Luby)
Adamsfreiheit: 142
Viz Hůrky → Nová Bystřice (Nová Bystřice)
Albrechtice
Viz Město Albrechtice (Město Albrechtice)
Aldašín → Jevany (Kostelec nad Černými Lesy): 87, 88, 93, 312
Jiná jména: Aldaschin
Altdorf: 207, 208
Viz Stará Ves → Hradiště (Ostrov)
Altfranzenthal: 110
Alt-Georgswalde, Altgeorgswalde: 110
Viz Starý Jiříkov → Jiříkov (Šluknov)
Altples
Viz Starý Ples → Jaroměř (Jaroměř)
Alt-Schiedel, Altschiedel
Viz Starý Šidlov → Zákupy (Nový Bor)
Altschönbornflur: 290
Viz Schönborn
Alt-Warnsdorf: 111
Viz Starý Varnsdorf → Varnsdorf (Varnsdorf)

B

- Amalienberg
Viz Amalín → Křivoklát (Křivoklát)
Amalín → Křivoklát (Křivoklát): 295, 297
Jiná jména: Čamrdoves, Šamrdoves, Amálíni Hora, Amalienberg
Andělská Hora (Bochov): 240, 242
Jiná jména: Engelhaus
Annendorf: 285
Viz Annina Ves → Načeradec (Čechtice);
Viz také Horní Lhota → Načeradec (Čechtice)
Annaves
Viz Annina Ves → Načeradec (Čechtice)
Annina Ves → Načeradec (Čechtice): 285, 288
Jiná jména: Annendorf, Annaves
Assang, Asang: 211
Viz Jasánky → Přední Výtoň (Vyšší Brod)
Auschowitz
Viz Úšovice → Mariánské Lázně (Mariánské Lázně)
Autzmanitz
Viz Oučmanice (Brandýs nad Orlicí)
- Babice (Chlumec nad Cidlinou): 269, 271, 347
jiná jména Großbabitz, Gross Babitz; jiná jména Velké Babice
Babice → Teplá (Teplá): 180
Jiná jména: Pobitz
k. ú. Babice u Poutnova
Viz Babice → Teplá (Teplá)
Bad Windsheim, Německo: 24
Bažantov → Lesná (Tachov): 233, 234, 314
Jiná jména: Wosant
Bečov nad Teplou (Bečov nad Teplou): 150
Jiná jména: Bečov, Petschau
Bedihošť (Prostějov): 13, 119
Jiná jména: Budihošť, Bedihoscht
Bedřichův Světec → Bělušice (Most): 162
Jiná jména: Schwetz
Behemdorf, Böhmdorf: 240
Viz Dolní Brzotice → Boletice (Chvalšiny)
Bechyň (Bechyňě): 63, 102, 235
Jiná jména: Bechin
Bělá → Nová Pec (Horní Planá): 228
Jiná jména: Parkfried, Pargfried
Bělčice (Blatná): 164, 165, 166
Jiná jména: Bělčitz
Benatek
Viz Benátky → Pelhřimov (Počátky);
Viz Benátky (Litomyšl)
Benátky (Litomyšl): 261, 275
Jiná jména: Benatek
Benátky → Pelhřimov (Počátky): 175
Jiná jména: Benatek
Benátky → Suchdol nad Lužnicí (Třeboň): 308
Benátky nad Jizerou (Benátky nad Jizerou): 61
Jiná jména: Benatek an der Iser
k. ú. Benátky u Houserovky
Viz Benátky → Pelhřimov (Počátky)
k. ú. Benátky u Litomyšle
Viz Benátky (Litomyšl)
Beranovka → Teplá (Teplá): 20, 56, 57, 99, 116, 238, 314
Jiná jména: Deutsch Bora, Německý Beranov
- Beranov → Teplá (Teplá): 95, 97, 314
Jiná jména: Böhmisch Bora, Český Beranov
Berky
Viz Perky → Častrov (Kamenice nad Lipou)
Bernek
Viz Pernek → Přední Výtoň (Vyšší Brod)
Bettlern
Viz Petlery → Domašín (Chomutov)
k. ú. Bezděkov u Klatov: 153
Viz Vitaná → Bezděkov (Klatovy)
Bezděz (Bělá pod Bezdězem): 218
Bílé Poličany (Hořice): 116
Jiná jména: Poličany, Poličan
Bílý Potok (Frýdlant): 252
Jiná jména: Weisbach, Weißbach, Weissbach
k. ú. Bílý Potok pod Smrkem
Viz Bílý Potok (Frýdlant)
Binai
Viz Zbyný → Doksy (Doksy)
Bišičky, Bischiček
Viz Byšičky → Lysá nad Labem (Lysá nad Labem)
Blatec (Olomouc): 18, 19
Jiná jména: Blatze
Blatno (Jirkov): 183
Jiná jména: Platten
k. ú. Blatno u Chomutova
Viz Blatno (Jirkov)
Blažkov (Bystřice nad Pernštejnem): 104
Jiná jména: Blaschkow
Bobrůvka (Nové Město na Moravě): 103, 104
Jiná jména: Bobruwka
Bohdalůvka → Holštejn (Blansko): 100
Böhmisch Aicha
Viz Český Dub (Český Dub)
Böhmisch Bora: 314
Viz Beranov → Teplá (Teplá)
Böhmisch Kamnitz
Viz Česká Kamenice (Česká Kamenice)
Böhmisch-Trübau
Viz Česká Třebová (Česká Třebová)
Bohuňovice (Litomyšl): 131
Jiná jména: Bohňovice, Bohňowitz
k. ú. Bohuňovice u Litomyšle: 131
Viz Bohuňovice (Litomyšl)
Bohuslav → Teplá (Teplá): 180
Jiná jména: Paslas
Bohuslav u Poutnova
Viz Bohuslav → Teplá (Teplá)
Boletice → Kájov (Chvalšiny): 240
Jiná jména: Poletitz, Polletitz
Bolíkov, Bolíkau
Viz Horní Bolíkov → Studená (Telč)
Bor → Suchdol nad Lužnicí (Třeboň): 261, 262
Bor → Velešín (Velešín): 286
Borkovice (Veselí nad Lužnicí): 54, 55, 56
Jiná jména: Borkowitz
Borovany (Bechyňě): 25, 70, 72, 102
Jiná jména: Borowan
Borovany (Tříhové Sviny): 25, 171, 276
Jiná jména: Forbes
k. ú. Borovany u Milevska
Viz Borovany (Bechyňě)
Borsendorf: 193
Viz Boršov → Moravská Třebová (Moravská Třebová)

Boršov → Moravská Třebová (Moravská Třebová): 193, 195, 208, 231
Jiná jména: Poršov, Boříšov, Porstendorf, Borsendorf
k. ú. Boršov u Moravské Třebové
Viz Boršov → Moravská Třebová (Moravská Třebová)
Boschkow
Viz Božkov → Plzeň (Plzeň)
Boučí → Nepřejov → Nadějkov (Jistebnice): 90
k. ú. Bousov: 57, 58
Viz Tuchov → Bousov (Čáslav)
Božkov → Plzeň (Plzeň): 276, 277
Jiná jména: Boschkow
Brandov (Hora Svaté Kateřiny): 145, 146, 256
Jiná jména: Brandau
Bratronice (Křivoklát)
Jiná jména: Bratronitz
k. ú. Bratronicu u Kladna
Viz Bratronice (Křivoklát)
k. ú. Brázdim
Viz Nový Brázdim → Brázdim (Brandýs nad Labem)
k. ú. Bražec u Hradiště
Viz Stará Ves → Hradiště (Ostrov)
Breitenthal
Viz Široký Důl (Polička)
Brodek
Viz Brodek u Konice (Konice)
Brodek u Konice (Konice): 275, 276
Jiná jména Brodek; Jiná jména Deutsch Brodek, Deutschbrodek
k. ú. Broumov u Zadního Chodova: 139
Viz Nový Haimhausen → Broumov (Planá)
Brťoví → Prosetín (Olešnice): 200
Jiná jména: Brťov, Brťová, Brťový
Brun, Brunn
Viz Studenec → Nicov (Kašperské Hory)
Brunnersdorf, Brumardsdorf: 189
Viz Pruněřov → Kadaň (Kadaň)
Brušperk (Místek): 200
Jiná jména: Krušperk, Braunsberg
k. ú. Březí u Trhových Svinů
Viz Nežetice → Trhové Sviny (Trhové Sviny)
Břežan
Viz Břežany (Horažďovice)
Břežany (Horažďovice): 314, 315
Jiná jména: Břežan
Bubovice (Beroun): 128
Jiná jména: Bukovice, Bubowitz
Budihošť
Viz Bedihošť (Prostějov)
Budkovany → Jednovice (Blansko): 100
Jiná jména: Bukovany, Ulraischlag
Budyně (Vodňany): 26
Jiná jména: Budin
Budyně nad Ohří (Libochovice): 26
Jiná jména: Budin, Budyn
Buková, Bukowa: 175
Viz Nová Buková (Počátky)
Bukovec (Jablunkov): 113
Jiná jména: Bukowiec, Bukowetz
k. ú. Bukovec u Jablunkova
Viz Bukovec (Jablunkov)
Bulendorf
Viz Bulovka (Frýdlant)

Bulíkov
Viz Horní Bolíkov → Studená (Telč)
Bulovka (Frýdlant): 64, 65
Jiná jména: Bullendorf
Bystré (Polička): 239, 240, 241, 313
Jiná jména: Bistrau
k. ú. Bystré u Poličky
Viz Bystré (Polička)
Byšičky → Lysá nad Labem (Lysá nad Labem): 269, 296, 299
Jiná jména: Bišičky, Bischiček
C
Capartice → Klenčí pod Čerchovem (Domažlice): 146, 147
Jiná jména: Nepomuk
Cikánov → Borovany (Trhové Sviny): 276
Cíkov → Horní Újezd (Litomyšl)
Jiná jména: Číku, Číkov; Viz Horní Újezd (Litomyšl)
Císařov (Přerov): 69, 156, 302
Jiná jména: Kaiserswerth
Cítov (Mělník): 163
Jiná jména: Cítow
Č
Čáslav (Čáslav): 166
Čáslav → Verneřice (Benešov nad Ploučnicí): 209, 211
Jiná jména: Čáše, Čeržel, Tschaschel, Tschiaschel
k. ú. Čáslav u Verneřic
Viz Čáslav → Verneřice (Benešov nad Ploučnicí)
Čáslavsko (Čechtice): 48
Jiná jména: Časlawsko
Častrov (Kamenice nad Lipou): 268
Jiná jména: Častrow
k. ú. Častrov
Viz Častrov (Kamenice nad Lipou); Viz Perky → Častrov (Kamenice nad Lipou)
Čečelice (Stará Boleslav): 261
Jiná jména: Čečelitz
Čehovice (Prostějov): 69
Jiná jména: Čehovice, Čehowitz
Čejč (Hodonín): 301
Jiná jména: Czeitsch
Čenkov → Třešť (Třešť): 231
Jiná jména: Čenkau
k. ú. Čenkov u Třeští
Viz Čenkov → Třešť (Třešť)
Černá → Kraslice (Kraslice): 219
Jiná jména: Schwarzbach, Schwarzenbach
k. ú. Černá u Kraslic
Viz Černá → Kraslice (Kraslice)
Černčice (Louňy): 21
Jiná jména: Čenčice, Čenčitz
k. ú. Černčice u Louň
Viz Černčice (Louňy)
Černé Voděrady (Kostelec nad Černými lesy): 184, 185
Jiná jména: Voděrady, Woděrad
Černilov (Hradec Králové): 202, 203
Jiná jména: Černilow, Tschernilow, Slaken-dorf, Schlickendorf

Černýšovice (Bechyně): 235, 237
Jiná jména: Černešovice, Černěšovice, Černeschowitz
Česká Kamenice (Česká Kamenice): 290
Jiná jména: Böhmischt Kamnitz
k. ú. Česká Kamenná Horka
Viz Kamenná Horka v Čechách → Kamenná Horka (Svitavy)
Česká Třebová (Česká Třebová): 166, 169, 196
Jiná jména: Böhmischt-Trübau
České Brzotice: 240
Viz Dolní Brzotice → Boletice (Chvalšiny)
České Budějovice (České Budějovice): 82, 124, 235
Český Beranov
Viz Beranov → Teplá (Teplá)
Český Dub (Český Cub): 198
Jiná jména: Böhmischt Aicha
Číbus → Skalice (Hradec Králové): 202
Jiná jména: Cibuz, Čibuz
Číhaná → Teplá (Teplá): 180
Jiná jména: Kschihha
k. ú. Číhaná u Poutnova
Viz Číhaná → Teplá (Teplá)
Čínov → Dourovské Hradiště (Bochov): 130, 131, 208
Jiná jména: Šenov, Schönau
Čistá (Litomyšl): 281, 282
Jiná jména: Lauterbach; Jiná jména: Literbachy, Litrbachy
Čistá → Rovná (Horní Slavkov): 233, 234, 244, 246
Jiná jména: Město Litrbachy, Lauterbach, Lauterbach Stadt
k. ú. Čistá u Litomyšle
Viz Čistá (Litomyšl)
k. ú. Čistá u Rovné
Viz Čistá → Rovná (Horní Slavkov)
Čtyřicet Lánů → Svitavy (Svitavy): 195, 196
Jiná jména: Lány, Vierzighuben

Damice → Krásný les (Klášterec nad Ohří): 221
Jiná jména: Damitz
Debrník → Hlavatce (Soběslav): 77, 78
Jiná jména: Debrnik
Desná (Litomyšl): 347
Jiná jména: Desna, Dessna
k. ú. Desná u Litomyšle
Viz Desná (Litomyšl)
Deštná → Dubá (Dubá): 198
Jiná jména: Deštná, Töschken
Deštná (Kamenice nad Lipou): 228
Jiná jména: Deschna
k. ú. Deštná u Dubé
Viz Deštná → Dubá (Dubá)
k. ú. Deštná u Kamenice nad Lipou
Viz Deštná (Kamenice nad Lipou)
Deštné v Orlických horách (Nové Město nad Metují): 253, 256
Jiná jména: Dešné, Deštná, Deštné, De-schney
k. ú. Deštné v Orlických Horách
Viz Deštné v Orlických horách (Nové Město nad Metují); Viz Plasnice → Deštné v Orlických horách (Nové Město nad Metují)

- Deutsch Bora: 314
Viz Beranovka → Teplá (Teplá)
- Deutsch Brodek, Deutschbrodek
Viz Brodek u Konice (Konice)
- Deutsch Gabel
Viz Jablonné v Podještědí (Jablonec v Podještědí)
- Deutsch Kopist
Viz Nové Kopisty → Terezín (Terezín)
- Deutsch Kralupp
Viz Kralupy u Chomutova → Málkov (Chomutov)
- Deutsch Moliken, Deutschmoliken
Viz Malíkov nad Nežárkou → Horní Pěna (Jindřichův Hradec)
- Deutzendorf
Viz Domaslavice → Háj u Duchcova (Duchcov)
- Dittersbach
Viz Horní Dobrouč → Dolní Dobrouč (Lanskoun); Viz Stašov (Polička)
- Dlouhá Lhota
Viz Lhota pod Radčem (Zbiroh)
- Dlouhá Lhota → Dobrá Voda (Pelhřimov): 175
- Dlouhá Loučka (Moravská Třebová): 195
Jiná jména: Langenlutsch
- k. ú. Dlouhá Ves u Sušice
Viz Nová Dlouhá Ves → Dlouhá Ves (Sušice)
- Dobčice (České Budějovice): 235
Jiná jména: Dobšice na Vyšším Brodě, Dobšice, Dobschitz, Dobčitz, Dobschitz
- Dobrá Voda → Orlické Podhůří (Brandýs nad Orlicí): 196
Jiná jména: Dobrávoda, Gutwasser
- Dobrá Voda → Pelhřimov (Pelhřimov): 175
Jiná jména: Dobrawoda
- k. ú. Dobrá Voda u Orlického Podhůří
Viz Dobrá Voda → Orlické Podhůří (Brandýs nad Orlicí)
- k. ú. Dobrá Voda u Pelhřimova
Viz Dobrá Voda → Pelhřimov (Pelhřimov)
- Dobré (Dobruška): 18
Jiná jména: Dobrei
- Dobročovice (Český Brod): 102, 187
Jiná jména: Dobročowitz
- Dobříš (Dobříš): 103
Jiná jména: Dobřisch, Dobříš
- Doksy (Doksy): 218
Jiná jména: Hirschberg
- Dolánky → Doubravčice (Český Brod): 185, 187
- Dolní Brand
Viz Dolní Žďár → Ostrov (Ostrov)
- Dolní Brzotice → Boletice (Chvalšiny): 240
Jiná jména: Česká Brotice, České Brzotice, Behemendorf, Böhmdorf
- Dolní Datyně → Havřov (Havřov): 267, 268
Jiná jména: Dolne Datynie, Niederdattin
- Dolní Dobrouč (Letohrad): 196
Jiná jména: Liebenthal
- Dolní Háj → Háj u Duchcova (Duchcov): 25, 347
Jiná jména: Hán, Dolní Hán, Dolní Haan, Unter-Haan, Unterhaan
- Dolní Hanichen
Viz Dolní Hanychov → Hanychov (Liberec)
- Dolní Hanychov → Hanychov (Liberec): 290
Jiná jména: Liberec VIII-Dolní Hanychov, Dolní Hanichen, Nieder-Hanichen, Niederhanichen
- Dolní Hraničná → Přední Výtoň (Vyšší Brod): 211, 212
Jiná jména: Dolní Markschlag, Unter-Markschlag, Unter-Markschlag, Hraničná, Untermarktschlag
- k. ú. Dolní Libchavy
Viz Dolní Libchavy → Libchavy (Ústí nad Orlici)
- Dolní Markschlag
Viz Dolní Hraničná → Přední Výtoň (Vyšší Brod)
- Dolní Pavlovice
Viz Dolní Povelice → Bohušov (Osoblaha)
- Dolní Polanka nad Odrou → Polanka nad Odrou → Ostrava (Poruba): 112
- Dolní Povelice → Bohušov (Osoblaha): 104
Jiná jména: Dolní Pavlovice, Nieder-Pauловitz, Niederpaulowitz
- Dolní Rokytnice → Rokytnice nad Jizerou (Rokytnice nad Jizerou): 261
Jiná jména: Rokytnice, Nieder-Rochlitz
- Dolní Újezd (Litomyšl): 176, 178, 179, 206
Jiná jména: Dolní Oujezd, Újezd, Unterauerjezd, Rovinka, Rovinska
- k. ú. Dolní Újezd u Litomyšle
Viz Dolní Újezd (Litomyšl); Viz Přibyňoves → Dolní Újezd (Litomyšl)
- Dolní Žďár → Ostrov (Ostrov): 150
Jiná jména: Dolní Brand, Unter-Brand, Unterbrand
- Domaslavice → Háj u Duchcova (Duchcov): 25, 26
Jiná jména: Deutzendorf
- Domažlice (Domažlice): 50, 202
Jiná jména: Taus
- Domina → Křimov (Chomutov): 183
- Doubravčice (Český Brod): 184, 185, 187
Jiná jména: Doubravčitz
- k. ú. Doubravčice
Viz Dolánky → Doubravčice (Český Brod); Viz Doubravčice (Český Brod)
- Doubravice (Dvůr Králové nad Labem): 116
Jiná jména: Doubravitz
- k. ú. Doubravice u Dvora Králové nad Labem
Viz Doubravice (Dvůr Králové nad Labem)
- Doudleby (České Budějovice): 171
Jiná jména: Teindles
- k. ú. Doupovské Hradiště
Viz Lučiny → Doupovské Hradiště (Bochov)
- Drabschitz
Viz Travčice (Terezín)
- k. ú. Drahoňov
Viz Nový Drahoňov → Těmice (Kamenice nad Lipou)
- k. ú. Drahouš
Viz Svatý Hubert → Drahouš (Jesenice)
- Drahov (Veselí nad Lužnicí): 99
Jiná jména: Drahles
- Drchlava → Chlum (Dubá): 198
Jiná jména: Dürchel
- Drnek (Nové Strašecí): 257
- k. ú. Drnek
Viz Drnek (Nové Strašecí); Viz Svídná → Drnek (Nové Strašecí)
- Drobvice (Čáslav): 202
Jiná jména: Dobrovíce, Drobowitz
- Drochersdorf
Viz Drochov → Dolní Dvořiště (Kaplice)
- Drochov → Dolní Dvořiště (Kaplice): 95
Jiná jména: Drochy, Drochersdorf
- Dubá (Dubá): 198
Jiná jména: Dauba
- Dürchel
Viz Drchlava → Chlum (Dubá)
- Dvorce → Lysá nad Labem (Lysá nad Labem): 154, 155
Jiná jména: Dvorec, Dworetz, Vystrkov, Neudorf
- Dvůr Chudoba
Viz Chudoba → Choltice (Přelouč)
- E**
- Ebmeth: 244
Viz Rovná (Sokolov)
- Einsiedl: 180
Viz Mnichov (Mariánské Lázně)
- Eleonorenhain: 304
Viz Lenora (Volary)
- Elexnitz
Viz Olešnice (Trhové Sviny)
- Engelhaus
Viz Andělská Hora (Bochov)
- Enkengrün
Viz Jankovice → Teplá (Teplá)
- Eulau
Viz Jílové (Děčín)
- F**
- k. ú. Falknov
Viz Kytlice (Česká Kamenice)
- Fefry: 229
Viz Libinské Sedlo → Prachatic (Prachatic)
- Fidrholec: 130
Viz Hol → Újezd nad Lesy (Praha)
- Filipov → Jiříkov (Šluknov): 110
Jiná jména: Philippsdorf, Filipsdorf
- k. ú. Filipov u Jiříkova
Viz Filipov → Jiříkov (Šluknov)
- Filippsdorf
Viz Filipov → Jiříkov (Šluknov)
- Fleisheim, Fleißheim, Fleissheim: 272
Viz Horní Borková → Horní Planá (Horní Planá)
- Floriansdorf → Varnsdorf (Varnsdorf): 110
- Fonovice → Klimkovice (Poruba): 112
Jiná jména: Wonsdorf, Vonsdorf
- Forbes
Viz Borovany (Trhové Sviny)
- František
Viz Františky → Krouna (Skuteč)
- Františkov → Smilovy Hory (Mladá Vožice): 250
Jiná jména: Francdorf, Franzdorf
- Františky → Krouna (Skuteč): 263, 266
Jiná jména: František, Franzensdorf; Jiná jména: Paseky
- Frantoly → Mičovice (Chvalšiny): 223, 227
Jiná jména: Frauenthal

- k. ú. Úšovice
Viz Hamnický dvůr → Hamrníky → Mariánské Lázně (Mariánské Lázně); Viz Kaplice (Mariánské Lázně); Viz Úšovice → Mariánské Lázně (Mariánské Lázně)
- Útěchovičky → Pelhřimov (Pelhřimov): 176
Jiná jména: Malé Oútěchovice, Oútěchovice, Malé Útěchovice, Kleinoutěchowitz
- V**
V Žáku: 44, 131
Viz Hol → Újezd nad Lesy (Praha)
- Vacanovice → Tršnice (Olomouc): 104
Jiná jména: Vaconovice, Vacenovice, Watzanowitz
- Vackov → Plesná (Luby): 217, 218
Jiná jména: Wazgenreuth, Watzkenreuth, Wazkenreith
- Václavovice → Klimkovice (Poruba): 112, 267, 268
Jiná jména: Wáclavovice, Wenzelsdorf
- Valčmanice
Viz Ouermanice (Brandýs nad Orlicí)
- Valdsasy
Viz Waldsassen, Německo
- Valtířov → Nový Kramolín (Poběžovice): 63, 130, 131, 283
Jiná jména: Waltersgrün, Waldersgrün
- k. ú. Valtířov u Nového Kramolína
Viz Valtířov → Nový Kramolín (Poběžovice)
- Vápenisko → Kostomlaty nad Labem (Lysá nad Labem): 269, 296
Jiná jména: Wapensko
- Varnsdorf (Varnsdorf): 110, 111, 292
Jiná jména: Warnsdorf
- k. ú. Varnsdorf
Viz Floriansdorf → Varnsdorf (Varnsdorf); Viz také Karlsdorf → Varnsdorf (Varnsdorf); Viz Nový Franzenthal → Varnsdorf (Varnsdorf); Viz Nový Varnsdorf → Varnsdorf (Varnsdorf); Viz Starý Franzenthal → Varnsdorf (Varnsdorf); Viz Starý Varnsdorf → Varnsdorf (Varnsdorf); Viz Varnsdorf (Varnsdorf)
- Velenice (Poděbrady): 273, 274
Jiná jména: Welenitz
- k. ú. Velenice
Viz Nové Hrady → Velenice (Poděbrady); Viz Velenice (Poděbrady)
- Velichov (Ostrov): 208
Jiná jména: Welchau
- Velké Hlasivo, Velké Hlasivo
Viz Hlasivo (Mladá Vožice)
- Velká Skalice: 202
Viz Skalice (Hradec Králové)
- Velká Smědeč, Velký Smědeč
Viz Smědeč → Ktiš (Chvalšiny)
- Velká Ves → Broumov (Broumov): 209
Jiná jména: Velkoves, Gerštorf, Grossdorf, Großdorf
- k. ú. Velká Ves u Broumova
Viz Velká Ves → Broumov (Broumov)
- Velké Babice: 347
Viz Babice (Chlumec nad Cidlinou)
- k. ú. Velké Babice
Viz Babice (Chlumec nad Cidlinou); Viz Nové Babice → Babice (Chlumec nad Cidlinou)
- Velké Kralice
Viz Kralice → Chlístovice (Uhlišské Janovice)
- Velké Rasošky → Rasošky (Jaroměř)
Jiná jména: Rasoschek, Velká Ves; Viz Rasošky (Jaroměř)
- Velký Ubušín
Viz Ubušín → Jimramov (Bystřice nad Pernštejnem)
- Vendolí (Svitavy): 189
Jiná jména: Vandula, Stangendorf
- k. ú. Verneřice u Hrobu
Viz Verneřice → Hrob (Duchcov)
- Vernéřov → Klášterec nad Ohří (Kadaň): 189
Jiná jména: Vernsdorf, Wernsdorf, Wernhardsdorf
- Vernsdorf, Wernsdorf, Wernhardsdorf
Viz Vernéřov → Klášterec nad Ohří (Kadaň)
- Veselíčko → Žďár nad Sázavou (Žďár nad Sázavou): 282
Jiná jména: Wesselíčko
- k. ú. Veselíčko → Žďár nad Sázavou (Žďár nad Sázavou)
Viz Veselíčko → Žďár nad Sázavou (Žďár nad Sázavou)
- Ves Hařspach → Lipová (Lipová): 290
Jiná jména: Hařspach ves, Hanšpach ves, Hainspach Dorf, Ves Lipová
- Věšín (Rožmitál pod Třemšínem): 40, 41, 240, 241, 242, 243
Jiná jména: Wěschin
- Vidlatá Seč (Litomyšl): 204, 206, 238
Jiná jména: Seč
- Vierzighuben
Viz Čtyřicet Lánů → Svitavy (Svitavy)
- Vilasova Lhota → Petrovice (Sedlčany): 90
Jiná jména: Vilasowa Lhota
- k. ú. Vilasova Lhota: 90
Viz Vilasova Lhota → Petrovice (Sedlčany)
- Vilémovské Chaloupky → Smrčná (Větrný Jeníkov): 152
Jiná jména: Na Chaloupkách, Wilhelmsdorf
- Vinary (Vysoké Mýto): 278
Jiná jména: Vinaře, Winar
- k. ú. Vinary u Vysokého Mýta
Viz Vinary (Vysoké Mýto)
- Vinaře, Winar
Viz Vinary (Vysoké Mýto)
- Vinice → Městec Králové (Městec Králové): 80
Jiná jména: Winitz
- k. ú. Vinice u Městce Králové
Viz Vinice → Městec Králové (Městec Králové)
- Víska → Horní Újezd (Litomyšl)
Viz Horní Újezd (Litomyšl); Jiná jména: Wiska, Wyska, Vísky
- Vítaná → Bezděkov (Klatovy): 153, 154
Jiná jména: Schönwillkom, Šenwillkom, Schönwillkomm
- k. ú. Vítkov u Štěkně
Viz Nové Kestřany → Štěkeň (Písek)
- Vítovky → Kdyně (Kdyně): 52
Jiná jména: Nová Hluboká
- Vlachovice (Nové Město na Moravě): 201
Jiná jména: Wlachowitz
- k. ú. Vlachovice u Rokytna
Viz Vlachovice (Nové Město na Moravě)
- Vlkovice (Mariánské Lázně): 182
Jiná jména: Wilkowitz
- k. ú. Vlkovice u Mariánských Lázní
Viz Vlkovice (Mariánské Lázně)
- Voděrady, Woděrad
Viz Černé Voděrady (Kostelec nad Černými lesy)
- Vodolice, Wodolitz
Viz Odolice → Bělušice (Bílina)
- Vojkovice (Ostrov): 208, 219
Jiná jména: Vikvice, Wickwitz
- k. ú. Vojkovice nad Ohří
Viz Vojkovice (Ostrov)
- Volešná, Woleschna
Viz Olešná (Zbiroh)
- Volešnice, Woleschnitz
Viz Olešnice → Okrouhlíce (Havlíčkův Brod)
- Volešník, Woleschník
Viz Olešník (Hluboká nad Vltavou)
- Volšany
Viz Olšany → Chotěnov (Litomyšl)
- Vonomyšl, Wonomischl
Viz Onomyšl (Uhlišské Janovice)
- Vonsdorf: 112
Viz Fonovice → Klimkovice (Poruba)
- Vostrovec, Wostrowetz
Viz Ostrovec → Pelhřimov (Počátky)
- Votice, Wotitz: 170
Viz Otice → Strančice (Ričany)
- Votín
Viz Otín (Jihlava)
- Vrábče (České Budějovice): 78, 79, 80, 144, 145, 235
Jiná jména: Vrabce, Prabsch
- Vranov → Rovná (Sokolov): 244
Jiná jména: Frohnau
- k. ú. Vranov u Rovné
Viz Vranov → Rovná (Sokolov)
- Vratišov → Mezná (Pelhřimov): 175
Jiná jména: Wratischow
- k. ú. Vratišov u Mezné
Viz Vratišov → Mezná (Pelhřimov)
- Vrcov → Borovany (Trhové Sviny): 276
Jiná jména: Vrčov, Wrzau
- k. ú. Vrcov
Viz Cikánov → Borovany (Trhové Sviny); Viz Vrcov → Borovany (Trhové Sviny)
- Vrčov
Viz Vrcov → Borovany (Trhové Sviny)
- Vroutek (Podbořany): 162
Jiná jména: Rudig
- Vřesná → Frymburk (Výšší Brod): 306
Jiná jména: Haidberg
- Všejany (Dobrovice): 62
Jiná jména: Wschejan
- Všeměřice → Dolní Dvořiště (Kaplice): 95
Jiná jména: Šeměřice, Pěkná Ves, Šemeřice, Schömersdorf
- k. ú. Všeměřice: 95
Viz Drochov → Dolní Dvořiště (Kaplice); Viz Všeměřice → Dolní Dvořiště (Kaplice)
- Všemnlice
Viz Šemnlice (Ostrov)
- Vyples → Kladruby nad Labem (Chlumec nad Cidlinou): 58, 60, 61
Viz také Liplesy → Kladrubы nad Labem (Chlumec nad Cidlinou)

- Výsluní (Hora Svatého Šebestiána): 183
Jiná jména: Suniperk, Sonnenberg
- Vysočany → Ovesné Kladuby (Mariánské Lázně): 182
Jiná jména: Wischezahn
- k. ú. Vysočany u Ovesných Kladub
Viz Vysočany → Ovesné Kladuby (Mariánské Lázně)
- Vysoká → Javorník (Vysoké Mýto): 134, 135
Jiná jména: Wysoka
- Vysoká Lhota (Pacov): 99, 116, 347
Jiná jména: Hochlhota, Hoch Lhotta
- Vysoké Mýto (Vysoké Mýto): 105, 234, 236, 238
Vysoké Studnice (Jihlava): 99
Jiná jména: Vysoká Studnice, Vysoká Studnice, Hochstudnitz
- Výškovice → Chodová Planá (Teplá): 182
Jiná jména: Wischkowitz
- k. ú. Výškovice u Michalových Hor
Viz Výškovice → Chodová Planá (Teplá)
- Vyšší Brod (Vyšší Brod): 202, 221, 225, 312
Jiná jména: Klášter, Hohenfurth
- W**
- Wadetschlag: 223
Viz Svatonina Lhota → Frymburk (Vyšší Brod)
- Wadetsstift: 223, 225
Viz Hruštice → Frymburk (Vyšší Brod)
- Wachtelsdorf
Viz Hlásnice → Trpín (Polička)
- Walderstift
Viz Hruštice → Frymburk (Vyšší Brod)
- Waldsassen, Německo: 218
- Waltersgrün, Waldersgrün
Viz Valtířov → Nový Kramolín (Poběžovice)
- Wapensko
Viz Vápensko → Kostomlaty nad Labem (Lysá nad Labem)
- Wazgenreuth, Watzkenreuth, Wazkenreith: 217
Viz Vackov → Plesná (Luby)
- Weisbach, Weiβbach, Weissbach
Viz Bílý Potok (Frýdlant)
- Weiβbach
Viz Bílý Potok (Frýdlant)
- Weiβthurm
Viz Třebíz (Slaný)
- Welkan
Viz Lkáň (Libochovice)
- Wendland, Německo: 19
- Wenzelsdorf: 112
Viz Václavovice → Klimkovice (Poruba)
- Wernhardsdorf: 189
Viz Verněřov → Klášterec nad Ohří (Kadaň)
- Wiesenthal: 110
Viz Loučné → Jiříkov (Šluknov)
- Wildenschwert
Viz Ústí nad Orlicí (Ústí nad Orlicí)
- Wilhelmsdorf
Viz Vilémovské Chaloupky → Smrčná (Větrný Jeníkov)
- Wischezahn
Viz Vysočany → Ovesné Kladuby (Mariánské Lázně)
- Wischkowitz
Viz Výškovice → Chodová Planá (Teplá)
- Wittichsthal: 154, 155
Viz Pomezná → Halže (Tachov)
- Wolschan: 347
Viz Olšany → Chotěnov (Litomyšl)
- Wonsdorf
Viz Fonovice → Klimkovice (Poruba)
- Woratschen
Viz Oráčov (Jesenice)
- Wosant: 233
Viz Bažantov → Lesná (Tachov); Viz Bažantov → Lesná (Tachov)
- Wurzelhof: 281
Viz Laudon; Viz Mezilesí → Cotkytle (Lanskroun)
- Z**
- Záboří (Blatná): 166, 168
Jiná jména: Zaboř
- Záboří (České Budějovice): 235
Jiná jména: Záboř, Zaboř, Saboř
- k. ú. Záboří u Blatné
Viz Záboří (Blatná)
- Zadní Arnoštov → Jevíčko (Jevíčko): 113
Jiná jména: Hinter-Ehrnsdorf, Hinterehrnsdorf
- k. ú. Zadní Arnoštov
Viz Lipa → Jevíčko (Jevíčko); Viz Mařín → Jevíčko (Jevíčko); Viz Zadní Arnoštov → Jevíčko (Jevíčko)
- Zádub → Zádub-Závišín (Mariánské Lázně): 182
Jiná jména: Hohendorf
- Zahrádká → Horní Paseka (Ledeč nad Sázavou): 200, 202
Jiná jména: Trhová Zahrádká, Zahradka
- Záhvzdí → Želnava (Horní Planá): 228
Jiná jména: Hintering, Hintring
- Zajíčkov (Pelhřimov): 175
Jiná jména: Zajíčkov
- Záluží → Slavče (Trhové Sviny): 172, 173
Jiná jména: Zalusč
- Zálecká Lhota (Brandýs nad Orlicí): 105
Jiná jména: Lhota Zářec
- Zátoň → Lenora (Volary): 279, 280
Jiná jména: Šatava, Schattawa
- Zavadilka
Viz Janova Ves → Kokořín (Mšeno)
- Závišín → Zádub-Závišín (Mariánské Lázně): 182
Jiná jména: Závěšín, Abaschin
- Zbečno (Křivoklát): 318
Jiná jména: Zbetschno
- Zbelítov → Jistebnice (Jistebnice): 93
Jiná jména: Zbělíto, Zbilitov, Zbělíto
- Zborovy (Plánice): 163, 165
Jiná jména: Zborov, Zborow
- Zboží → Habry (Habry): 314, 315
Jiná jména: Zboží
- Zbyny → Doksy (Doksy): 215, 218
Jiná jména: Binai
- Zbytiny (Chvalšiny): 228
Jiná jména: Zbitiny, Ober-Haid, Oberhaid
- Zdětín (Benátky nad Jizerou): 89, 90
Jiná jména: Zdětin
- k. ú. Zdětín u Benátek nad Jizerou
Viz Zdětín (Benátky nad Jizerou)
- Zichras, Zichraus, Zichraß, Ziehras: 223
Viz Těchoraz → Vyšší Brod (Vyšší Brod)
- Zlatá Koruna (Křemže): 24, 221, 223, 225, 227, 312
Jiná jména: Goldenkron
- Zottig
Viz Sádek → Dívčí Hrad (Osoblaha)
- Zubrnice (Ústí nad Labem): 107, 108
Jiná jména: Saubernitz
- Zubří (Nové Město na Moravě): 201
Jiná jména: Zubří
- k. ú. Zubří u Nového Města na Moravě
Viz Zubří (Nové Město na Moravě)
- Zvěstonín → Jistebnice (Jistebnice): 93
Jiná jména: Zwěstonín
- k. ú. Zvěstonín
Viz Hodkov → Jistebnice (Jistebnice); Viz Zbelítov → Jistebnice (Jistebnice); Viz Zvěstonín → Jistebnice (Jistebnice)
- Zvičina → Třebihošť (Hostinné): 116
Jiná jména: Switschin
- Zwarnetschlag, Zwarmetschlag: 223
Viz Svatomírov → Vyšší Brod (Vyšší Brod)
- Zwittau
Viz Svitavy (Svitavy)
- Ž**
- Žár (Nové Hrady): 171
Jiná jména: Lazice, Sohors
- k. ú. Žár u Nových Hradů
Viz Žár (Nové Hrady)
- Žďár → Hradiště (Doupol): 150
Jiná jména: Saar
- Žďár (Mnichovo Hradiště): 209
Jiná jména: Žďar
- Žďár nad Sázavou (Žďár nad Sázavou): 201
Jiná jména: Žďár, Město Žďár, Stadt Saar, Saar Stadt, Saar
- k. ú. Žďár u Hradiště
Viz Žďár → Hradiště (Doupol)
- Žďár u Mnichova Hradiště
Viz Žďár (Mnichovo Hradiště)
- Želechy → Lomnice nad Popelkou (Lomnice nad Popelkou): 132, 134
Jiná jména: Rudolfovice, Želecha, Rudolfowitz t. Želech
- Želenice (Slaný): 165
Jiná jména: Želenitz
- Železný Brod (Železný Brod): 37
- Želiv (Humpolec): 229, 246
- Želnava (Horní Planá): 228
Jiná jména: Želnava, Salnava, Salnau
- k. ú. Želnava
Viz Slunečná → Želnava (Horní Planá); Viz také Záhvzdí → Želnava (Horní Planá); Viz Želnava (Horní Planá)
- k. ú. Žimutice: 60
Viz Hrušov → Žimutice (Týn nad Vltavou)
- Žitenice (Litoměřice): 168, 169
Jiná jména: Schüttenitz

EDICE PRAMENŮ

Archiv český: čili Staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích / nakladem Domestikálního fondu Království českého ; vydává komise k tomu zřízená při Královské české společnosti náuk ; redaktor: Josef Kalousek. Díl XXIX., Dodavek k řádům selským a instrukcím hospodářským 1388-1779 / vydal Josef Kalousek. V Praze : Knihiskárná: Dr. Ed. Grégr a syn: v komisi knihkupectví: Buršík & Kohout, 1913.

Berní rula. 2, Popis Čech r. 1654 : souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule / zpracoval Karel Doskočil. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1953-1954.

Kronika tak řečeného Dalimila. Překlad Marie KRČMOVÁ. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1977. 240, [4] s. Členská knižnice nakl. Svoboda.

Lánové rejstříky Olomouckého kraje z let 1675-1678. / k vydání připravil František Matějek. Praha: Danal, 1994.

Tereziánský katastr český. Svazek 1, Rustikál (kraje A-CH) / k vydání připravili Aleš Chalupa, Marie Lišková, Josef Nuhlíček, František Rajtoral. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1964.

Tereziánský katastr český. Svazek 2, Rustikál (kraje K-Ž) / k vydání připravili Aleš Chalupa, Marie Lišková, Josef Nuhlíček, František Rajtoral. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra ČR, 1966.

Tereziánský katastr český. Svazek 3, Dominikál / k vydání připravili Pavla Burdová, Dagmar Culková, Eliška Čáňová, Marie Lišková, František Rajtoral. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra ČSR, 1970.

Zbraslavská kronika. Praha: Svoboda, 1976. Členská knižnice.

*EMLER, Josef. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars III, Annorum 1311-1333.* Pragae: Typis Gregerianis, 1890.*

ARCHIVNÍ FONDY

Etnologický ústav AV ČR (EÚ AV ČR) – fond Zaměřovací akce ČAVU
Moravský zemský archiv v Brně (MZA) – fond D 9 Stabilní katastr – indikační skici

Muzeum Chodská v Domažlicích – fond fotoarchiv

Národní archiv (NA) – sbírka map a plánů, Židovské osídlení 1727
NA – fond josefský katastr

NA – fond Stabilní katastr – indikační skici (SK-IS)

NA – fond Stabilní katastr – písemné operáty

NA – fond České oddělení dvorské komory (ČDKM)

Österreichische Staatsarchiv (AT-OeStA) / Kriegsarchiv (KA) – Austrian State Archive / Military Archive, Wien – Karten- und Plansammlung
SOA v Hradci Králové, odd. Zámrsk – fond Vs Broumov

SOA v Třeboni – fond Vs Třeboň, Vs Borovany, Vs Nové Hrady

SOA v Třeboni, odd. Český Krumlov – fond Vs Vimperk

SOKA Domažlice – fond fond Archivy obcí

SOKA Písek, fond AM Písek

SOKA v Olomouci, fond Archiv obce Příkazy.

Ústřední archiv zeměměřictví a katastru (ÚAZK) – fond B2/a/4 Originální mapy stabilního katastru 1 : 2 880 (1824–1843)

ÚAZK – fond B2/a/6 Císařské povinné otisky 1 : 2 880 (1824–1843, 1851–1871)

ÚAZK – fond B2/c/C23 Mapa kultur (1837–1844)

MAPY

*Viz též *Obrazový materiál s. 346–347*

Atlas krajiny České republiky: Landscape atlas of the Czech Republic. Měřítko různá. Praha : Průhonice: Ministerstvo životního prostředí České republiky; Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, 2009.

Prameny a literatura

STAVEBNĚHISTORICKÉ PRŮZKUMY

Božkov, okres Plzeň – město. Stavebněhistorický průzkum. SÚRPMO Praha (J. Škabrná a Z. Němcová) pro tehdejší Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody v Plzni, 1975.

BŘEZANY, okres Klatovy. Stavebněhistorický průzkum. SÚRPMO Praha (J. Škabrná a Z. Němcová) pro tehdejší Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody v Plzni, 1976.

PŘÍKAZY (o. Olomouc) – stavebněhistorický průzkum obce. Zpracovali J. Škabrná, P. Dostál a P. Zahradník (dějiny), SÚRPMO, Praha 1985.

LITERATURA

Tachovsko: krajina v paměti - paměť v krajině : katalog k výstavě: [12.6.-28.9.2014, Muzeum Českého lesa v Tachově. Plzeň: Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita, 2014.

Beránek Michal 2011

BERÁNEK, Michal. Zaniklá vesnice v poloze "V žáku" v Klánovickém lese (Praha): k problematice plánovitých sídelních forem. *Studio Mediaevalia Pragensia*. Praha: Univerzita Karlova, 2011, 10(1), s. 91–204.

Boháč Zdeněk 1966

BOHÁČ, Zdeněk. Kolonizace severovýchodních okrajů brdského hvozdu. *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1966, s. 77–94.

Boháč Zdeněk 1974

BOHÁČ, Zdeněk. Újezdy a Lhoty. Příspěvek k dějinám osídlení středověkých Čech. Zdeněk Boháč. In: *Historická geografie*. Praha: Komise pro historickou geografiю při Ústavu československých a světových dějin ČSAV Sv. 12, 1974, s. 3–25, map. příl. č. 1.

Braniš Josef 1911

BRANIŠ, Josef. Osídlení Doudlebska. Praha: A. B. Černý, 1911.

Cerman a Maur 2000

CERMAN, Markus a Eduard MAUR. Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750. *Český časopis historický = The Czech Historical Review*. Praha: Historický ústav AV ČR 98, č. 4, 2000, s. 737–774.

Cibulková-Sekotová 1973

CIBULKOVÁ-SEKOTOVÁ, Věra. Kyšpereký velkostatek za Jana Václava Bredy v letech 1725–1740. In: *Orlické hory a Podorlicko*. Hradec Králové: Kruh, 1973, s. 100–110.

Černý 1976

ČERNÝ, Ervín. Typy plužin zaniklých středověkých osad na Drahanské vrchovině z hlediska vertikální členitosti terénu. In: *Archaeologia historica I*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1976, s. 99–107.

Černý 1979

ČERNÝ, Ervín. *Zaniklé středověké osady a jejich plužiny: Metodika historickogeografického výzkumu v oblasti Drahanské vrchoviny*. Praha: Academia, 1979. Studie ČSAV, 1.

Dohnal 2003

DOHNAL, Martin. *Historická kulturní krajina v novověku: Vývoj vsí a plužiny v Borovanech u Bechyně*. Praha: Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 2003.

- Dohnal 2006**
DOHNAL, Martin. *Vesnická sídla a kulturní krajina na Táborsku v 15.–19. století*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2006.
- Dohnal a Škabrná 2015**
DOHNAL, Martin a Jiří ŠKABRNÁ. Utváření vesnických normových půdorysů na Olomoucku ve středověku a novověku. *Český lid*. 2015, 102(2), s. 199–232.
- Doležel 2003**
DOLEŽEL, Jiří. K etnické struktuře středověké kolonizace Drahanské vrchoviny. In: *Archeologia historica* 28. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2003, s. 123–173.
- Ebel 1990**
EBEL, Martin. Josefinská „typová projekce“ chalup. *Památky a příroda* 50, 1990, s. 410–412.
- Ebel 2004**
EBEL, Martin. Stabilní katastr a jeho využití pro dějiny staveb. In: *Dějiny staveb* 2004. Plzeň: Petr Mikota, 2004, s. 5–14.
- Ebel, Škabrná a Dostál 1997**
EBEL, Martin, Jiří ŠKABRNÁ a Petr DOSTÁL. Zděná klasicistní přestavba vesnice Loubí po požáru roku 1843. *Průzkumy památek*. Praha: Památkový ústav středních Čech, 1997, 4(I), s. 63–92.
- Frolík a Sigl 1995**
FROLÍK, Jan a Jiří SIGL. *Chrudimsko v raném středověku: vývoj osídlení a jeho proměny*. Hradec Králové: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, 1995.
- Funk 2008**
FUNK, Lukáš. Zaniklá ves Bažantov na Tachovsku: Nedestruktivní průzkum parcely čp. 7. In: *Dějiny staveb* 2007. Plzeň: Petr Mikota, 2008, s. 251–253.
- Gnirs 1932**
GNIRS, Anton. *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in den Bezirken Tepl und Marienbad*. Augsburg: Benno Filsler Verlag, 1932.
- Hamplová 2020**
HAMPOVÁ, Vendula. *Novověké vesnice na Broumovsku – základní schémata a sídelní vývoj do poloviny 19. století*. Pardubice, 2020. Diplomová práce. Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, Ústav historických věd.
- Hanuš 1947**
HANUŠ, Oldřich Pavel. Vývoj osídlení osmi vsí, které tvořily bývalé panství Vršovice v okrese lounském. In: *Lounsko. Ročenka za rok 1946 Spolku rodáků a přátel města Loun a okolí v Praze*. Praha : Spolek rodáků a přátel města Loun a okolí, 1947, s. 20–49.
- Hauserová a Poláková 2015**
HAUSEROVÁ, Milena a Jitka POLÁKOVÁ. *Pomůcka pro používání základních historických map*. Ústav památkové péče FA ČVUT v Praze [online]. Praha: České vysoké učení technické v Praze, 2015 [cit. 2022-12-09]. Dostupné z: <https://www.fa.cvut.cz/fakulta/ustavy/15114-ustav-pamatkove-pece/hau/pomucka.pdf>.
- Hellich 1923**
HELLICH, Jan. Příspěvek k podobě zaniklých osad na Poděbradsku. *Časopis pro dějiny venkova*. 1923, 10, s. 1–18, 65–78.
- Hofmann 1984**
HOFMANN, Gustav. *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*. Plzeň: Státní oblastní archiv v Plzni; Muzeum Šumavy v Sušici, 1984.
- Horová et al. 2015**
HOROVÁ, Věra et al. *Urbanistické dědictví České republiky: katalog výstavy*. České Budějovice: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, 2015.
- Hosák 2004**
HOSÁK, Ladislav. *Historický místopis země Moravskoslezské*. Vyd. 2. Praha: Academia, 2004.
- Houdek 1889**
HOUDEK, Vítězslav. O způsobu staveb dědin Moravských. *Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci*. 1889, 6, s. 14–19, 74–78.
- Hrdlička 1972**
HRDLIČKA, Ladislav. Předběžné výsledky výzkumu v Praze 1 na Klárově. *Archeologické rozhledy*. 1972, 24, s. 644–663, 693–696.
- Hunčovský 2021**
HUNČOVSKÝ, Tomáš, Daniel Kovář a Karel Kuča. *Proměny Borovanska: Urbanistický vývoj Borovan a okolní krajiny do zrušení kláštera za Josefa II.* České Budějovice: město Borovany v nakladatelství a vydavatelství Bohumír Němec - Veduta, 2021.
- Chotek 1915**
CHOTEK, Karel. Široký důl: Národopisná studie české vesnice. *Národopisný věstník českoslovanský*. 1915, 10, s. 29–61.
- Chotek 1936**
CHOTEK, Karel. Osídlení. In: HORÁK, Jiří, Karel CHOTEK a Jindřich MATIEGKA, ed. *Československá vlastivěda*. Řada II, Národopis. Praha: Sfinx, Bohumil Janda, 1936 [v tiráži 1937], s. 148–154.
- Jungbauer 1936**
JUNGBAUER, Gustav. Německý národopis v ČSR. In: HORÁK, Jiří, Karel CHOTEK a Jindřich MATIEGKA, ed. *Československá vlastivěda*. Řada II, Národopis. Praha: Sfinx, Bohumil Janda, 1936 [v tiráži 1937], s. 341–378.
- Kadlec 1949**
KADLEC, Jaroslav. *Dějiny kláštera Svaté Koruny*. České Budějovice: U Zlatého klasu, 1949.
- Klápště 1978**
KLÁPŠTĚ, Jan. Středověké osídlení Černokostelecka. *Památky archeologické*. 1978, 69, s. 423–475.
- Klápště 2012**
KLÁPŠTĚ, Jan. Proměna českých zemí ve středověku. 2., rozš. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2012. Česká historie.
- Klír 2008**
KLÍR, Tomáš, KLÁPŠTĚ, Jan ed. a Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, ed. *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2008. *Dissertationes archaeologicae Brunenses/Pragensesque*.
- Klír 2018**
KLÍR, Tomáš a kol. Zaniklá středověká ves Hol a její plužina / Deserted mediaeval village of Hol and its field systém. *Natura Pragensis*. 2018, 24, s. 19–30, 264–269.
- Klír 2020**
KLÍR, Tomáš. *Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku: sociální mobilita, migrace a procesy pustnutí*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2020.
- Kokošková, Sedláčková a Zahradníková 2017**
KOKOŠKOVÁ, Zdeňka, Helena SEDLÁČKOVÁ a Magda ZAHRADNÍKOVÁ. Soupis poddaných podle výry z roku 1651: Bechyňsko [online]. Praha: Národní archiv, 2017 [cit. 2022-12-09]. Dostupné z: https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2019/02/Bechynsko_cele_H_zamceno.pdf
- Kotyška 1895**
KOTYŠKA, Václav. *Úplný místopisný slovník království českého*. Praha: Bursík & Kohout, 1895.
- Kovář 2016**
KOVÁŘ, Daniel. Proč se Svatý Jan nad Malší nestal městečkem?: Ojedinělý urbanistický počin josefinské doby aneb zmařené sny chalupníků o měšťanském stavu. In: KOVÁŘ, Daniel, ed. *Počátky měst*

Žemlička 2014

ŽEMLIČKA, Josef. Království v pohybu: kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2014. Česká historie.

INTERNETOVÉ ZDROJE

I. vojenské mapování – josefské a II. vojenské mapování - Františkovy. © 1st (2nd) Military Survey, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna In: *Prezentace starých mapových děl z území Čech, Moravy a Slezska* [online]. Ústí nad Labem: Laboratoř geoinformatiky Fakulty životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně v Ústí nad Labem, © 2001–2022 [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: <http://oldmaps.geolab.cz>

Analýza výškopisu [online]. Praha: ČÚZK © 2022 [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: <https://ags.cuzk.cz/av/>

Archivní mapy (Originální mapy stabilního katastru, Císařské otisky, Pozemkový katastr) a Letecké měřické snímky In: *Archiv - Geopohlížec* [online]. Praha: ČÚZK © 2022 [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: <https://ags.cuzk.cz/archiv/>

CZ_RETRO [online]. Brno: SOVAMM; CC BY-NC-SA 4.0 [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: https://sovamm.wordpress.com/projekty/aktualni-projekty-sovamm/cz_retro/

Geopohlížec [online]. Praha: ČÚZK © 2022 [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: <https://ags.cuzk.cz/geopohlizec/>

Mapy.cz [online]. Seznam.cz, a.s. © 2022 [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: <https://mapy.cz>

Povinné císařské otisky map stabilního katastru [mapová služba] Osta-va: KÚ MSK © 2022; podkladová data © ČÚZK [cit. 2022-12-10]. Do-stupné z: https://gis.msk.cz/arcgis/rest/services/public2/podklad_cis_otisky/MapServer/

Prussia (1877) In *Arcanum Maps (dříve Mapire)* [online]. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. © 2022 [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: <https://maps.arcanum.com/en/map/northgermany-1877>

Stabilní katastr I: spojené císařské otisky stabilního katastru [mapová služba]. Brno: CDV, © 2011–2014; podkladová data © ČÚZK [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: https://arcgis.cdv.cz/arcgisserver/rest/services/Stabilni_katastr/Stabilni_katastr_I/MapServer. Mapová služba vznikla v rámci projektu *Výzkum historických cest v oblasti severozápadní Moravy a východních Čech NAKI I* (2011–2014), DF11P01OVV029 (více na: <http://www.historicke-cesty.cz/>).

Stabilní katastr II: spojené císařské otisky stabilního katastru [mapová služba]. Brno: CDV, © 2016–2019; podkladová data © ČÚZK [cit. 2022-12-10]. Dostupné z: https://arcgis.cdv.cz/arcgisserver/rest/services/Stabilni_katastr/Stabilni_katastr_II/MapServer. Mapová služba vznikla v rámci projektu *Moravské křízovatky NAKI II* (2016–2019), DG-16P02R031 (více na: <https://www.m-krizovatky.cz/>).

Zkratky

AM – archiv města

AV ČR – Akademie věd České republiky, v. v. i.

BR – berní rula

CDV – Centrum dopravního výzkumu, v. v. i.

CZ_RETRO – retrospektivní (geografický) informační systém sídelních lokalit Čech, Moravy a Slezska

ČDKM - České oddělení dvorské komory

č. ev. – číslo evidenční

čp. – číslo popisné

ČAVU – Česká akademie věd a umění

ČVUT – České vysoké učení technické v Praze

ČÚZK – Český úřad zeměměřický a katastrální

DMR 5G – Digitální model reliéfu České republiky 5. generace

DMP 1G – Digitální model povrchu České republiky 1. generace

EÚ AV ČR – Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.

GEOLAB – Laboratoř geoinformatiky Fakulty životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně v Ústí nad Labem

KA – Kriegsarchiv, Wien

KÚ – krajský úřad

KÚ MSK – Krajský úřad Moravskoslezského kraje

k. ú. – katastrální území

MZA – Moravský zemský archiv v Brně

OU – okresní úřad

p. č. – parcelní číslo (pozemková parcela)

PK – pozemková kniha

RÚIAN – Registr územní identifikace adres

a nemovitostí

SHP – stavebněhistorický průzkum

SOA – Státní oblastní archiv

SOkA – Státní okresní archiv

SOVAMM – Společnost pro obnovu vesnice a malého města, z. s.

SÚRPMO – Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů

st. p. č. – parcelní číslo (stavební parcela)

TK – tereziánský katastr

ÚAZK – Ústřední archiv zeměměřictví a katastru

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Vs – velkostatek

ZM 10 – základní mapa ČR 1 : 10 000

ZSV – zaniklá středověká vesnice

Obrazový materiál

Autoři fotografií a ilustrací:

Šimon Eismann: 59 uprostřed, 70 uprostřed, 87 vlevo dole, 88 vlevo nahoře; 89 vlevo, 94, 107 dole, 114 nahoře a vlevo dole, 163 nahoře, 165 dole, 167 nahoře, 180, 212 dole, 230–231 dole, 247; **Jiří Schlier:** 56 nahoře; **Jiří Škabrná:** 10–13, 28–30, 36, 41, 43 nahoře a uprostřed, 45, 46, 51 dole, 52 dole, 61 uprostřed, 71 vpravo nahoře a uprostřed, 73 nahoře a vpravo dole, 88 dole, 90 uprostřed, 124, 127 uprostřed, 129, 131–132, 133 nahoře, 134–136, 137 vlevo nahoře a dole, 138 nahoře, 139, 140 nahoře, 141 nahoře, 142 dole, 143 uprostřed, 144 uprostřed, 145, 146 nahoře a vlevo dole, 148–149 dole, 149 nahoře, 151 dole, 152 nahoře, 153 vlevo nahoře, 154, 160, 161 nahoře, 163 vlevo nahoře, 164 uprostřed, 165, 166 uprostřed, 167 dole, 168 nahoře a uprostřed, 169 dole, 172–173 uprostřed a dole uprostřed, 176–177 nahoře, 186–187 dole, 198–199 uprostřed nahoře, 239 dole, 241 dole, 243 nahoře, 258 dole, 270 dole, 303 vpravo, 314, 316; **Jaroslav Vajdiš:** 161 uprostřed, 269 vlevo; **Josef Volráb:** 68–69 nahoře.

Grafické předlohy:

Michal Beránek: 45 nahoře, 133 nahoře; **Ervín Černý:** 102 nahoře; **Anton Gnirs:** 20 nahoře; **Karel Chotek:** 108; **Daniel Kovář:** 126 vpravo nahoře; **Jaroslav Macek:** 168 vpravo dole; **Otakar Máčel:** 21–23; **Vladimír Nekuda:** 44 nahoře, 130; **Lubor Niederle:** 19 nahoře; **Josef Petráň:** 70 nahoře; **Jan Pešta:** 97 dole; **Zdeněk Smetánka:** 45 uprostřed, 160; **Miloslav Šimana:** 128; **Augustin Žalud:** 18 vlevo nahoře.

Zdroje || Reprodukční práva:

CDV: 179 dole, 194–195, 205, 212 dole; **ČÚZK:** 59 nahoře a uprostřed, 60 vpravo nahoře, 70 uprostřed, 87 vlevo dole, 88 vlevo nahoře; 89 vlevo, 93, 94, 107 dole, 114 nahoře a vlevo dole, 143 dole, 162 nahoře, 163 vpravo nahoře, 165 dole, 167 nahoře, 180, 230–231 dole, 241 dole, 247; **EÚ AV ČR:** 68–69 nahoře; **GEOLAB:** 82–83 dole, 100 dole, 112 uprostřed, 183 vpravo, 229, 250, 275 vlevo nahoře, 277 vlevo uprostřed, 278 vlevo dole, 279 nahoře, 280 vpravo dole, 281 vlevo dole, 283 vlevo nahoře; **KA:** 82–83 dole, 100 dole, 112 uprostřed, 183 vpravo, 229, 250, 275 vlevo nahoře, 277 vlevo uprostřed, 278 vlevo dole, 279 nahoře, 280 vpravo dole, 281 vlevo dole, 283 vlevo nahoře; **KÚ MSK:** 254–255, 266–267 dole; **MAPIRE:** 19 uprostřed; **Mapy.cz:** 54 dole, 81; **SOA v Hradci Králové:** 258–259 nahoře; **Muzeum Chodská v Domažlicích:** 51 uprostřed; **MZA:** 18 vpravo nahoře, 283 vpravo nahoře; **NA:** 36, 39 nahoře, 41, 42, 43 nahoře, 48, 49 vpravo uprostřed, 50 vpravo, 51 vpravo nahoře a dole, 54–55 nahoře, 60 vlevo nahoře, 62 uprostřed, 62–63 nahoře, 64 dole, 67 nahoře, 68 vpravo dole, 74 dole, 75 nahoře, 77, 78 vlevo dole, 82 nahoře, 83 vpravo uprostřed a dole, 87 vpravo dole, 89 vpravo nahoře, 90 nahoře, 91 nahoře, 92 vpravo nahoře, 95 dole, 96, 97 nahoře, 105, 114–115 dole uprostřed, 116–117 dole, 126 vlevo nahoře, 142 nahoře, 150, 151 nahoře a uprostřed, 162 dole, 174 nahoře, 186–187 nahoře, 208–209, 213–214, 216–217, 220 dole, 222, 224–225, 228, 231–231 nahoře, 232, 234, 235 uprostřed, 241 uprostřed, 242 dole, 258 dole, 264–265, 275 vpravo nahoře, 284 nahoře a vlevo dole, 285, 287 vpravo nahoře, 299 uprostřed, 300 nahoře a dole, 305 dole, 306 dole, 307 dole, 308–309 dole, 315 nahoře; **ÚAZK:** 2–3, 8–9, 10 vlevo nahoře, 12 nahoře, 13 nahoře, 16–17, 25, 32–33, 37, 39 dole, 40, 43 dole, 47, 49 uprostřed vlevo a dole, 50 vlevo, 51 vlevo nahoře, 52 nahoře a uprostřed, 53, 54 vlevo nahoře, 55 uprostřed a dole, 56 uprostřed a dole, 57–58, 59 dole, 60–61 dole, 61 nahoře, 62–63 uprostřed, 63 vpravo, 64 nahoře a uprostřed, 65–66, 67 dole, 68 vlevo dole, 69 vpravo dole, 70 dole, 71 dole, 73 vlevo dole, 76 nahoře, 78 nahoře a vpravo dole, 79–80, 84–85, 90 dole, 91 dole, 92 vlevo, 93 vlevo uprostřed a dole, 95 nahoře, 98–99, 101–104, 106–107 nahoře, 109–111, 112 vlevo a vpravo, 113, 116–117 nahoře, 118 dole, 119–121, 126 dole, 127 nahoře, 131–132, 134–136, 137 vlevo, 138 nahoře a dole, 139, 140 nahoře, 141 nahoře, 142 dole, 143 nahoře a uprostřed, 144–145, 146 nahoře a vlevo dole, 147, 148–149 nahoře uprostřed a uprostřed, 151 dole, 152–155, 157–159, 161 dole, 163 dole, 164 nahoře, 166 nahoře, 168 dole, 169 nahoře a uprostřed, 170–171, 172 nahoře, 173 nahoře a dole, 174 dole, 175, 177 dole, 178–179, 181, 182 vlevo, 183–185, 188–197, 198–199 dole a vlevo a vpravo nahoře, 200–207, 210–211, 212 nahoře, 215, 218–219, 220 nahoře, 221 nahoře, 223, 226–227, 233, 235 nahoře, 236–237, 239, 240–241 nahoře, 242 nahoře, 243–246, 248–249, 251–257, 259–263, 266–268, 269 vpravo, 270 nahoře, 271, 272–274, 275 dole, 276, 277 nahoře, dole a vpravo, 278 nahoře, uprostřed a dole uprostřed a vpravo, 279 dole, 280 vlevo nahoře a dole, 281 vpravo nahoře a dole, 282, 283 uprostřed, 285 vpravo dole, 287 vpravo dole, 289 nahoře, 290, 294 dole, 295–297, 298–299 vlevo, uprostřed nahoře a vpravo dole, 300 uprostřed, 301, 302–303 vlevo nahoře a uprostřed dole, 304 nahoře, 305 uprostřed, 306 nahoře, 307 nahoře a uprostřed, 308–309 nahoře, 310–311, 313, 315 dole, 317, 320–321; **SOA v Třeboni:** 55 nahoře, 73 uprostřed, 74 nahoře a uprostřed, 76 uprostřed, 83 nahoře, 118 nahoře, 133 dole, 137 vpravo dole, 138 uprostřed, 140–141 dole, 146 vpravo dole, 279 uprostřed, 286–287 vlevo a uprostřed, 288–289 dole, 292–293, 294 nahoře, 318; **SOkA Písek:** 304 uprostřed.

Polohopisné podklady || Mapy

ČÚZK: ZM 10 – barevná – 10100738, 10100740, 10240752, 10240754, 10240756, 10260752, 10260754, 10260756, 10440766, 10440768, 10460766, 10460768, 10500666, 10500668, 10880728, 10880730, 10900624, 10900626,

10900628, 10920624, 10920626, 10920628, 11000788, 11000790, 11020788, 11020790, 11060802, 11080744, 11080746, 11100744, 11100746, 11100818; **Ortofoto ČR – VESE90**; **KA:** I. vojenské (josefské) mapování – Čechy – mapový list č. 129, 147, 148, 196, 199, 212, 243, 247, 258; II. vojenské (Františkovo) mapování – Čechy 1 : 28 800 – O 15 IV, W 5 4, ; II. vojenské (Františkovo) mapování – Morava a Slezsko 1 : 28 800 – mapový list O 5 IX, O 7 III, O 8 III, ; **MZA:** fond D 9 Stabilní katastr – indikační skici, sign. 106, 294, 2437; **NA:** fond Stabilní katastr – indikační skici (SK-IS) – sign. BER 218, BER 404, BOL 316, BOL 355, BOL 497, BOL 579, BOL 593, BUD 006, BUD 012, BUD 040, BUD 114, BUD 202, BUD 222, BUD 224, BUD 231, BUD 244, BUD 247, BUD 298, BUD 307, BUD 327, BUD 341, BUD 363, BUD 377, BUD 378, BUD 425, BUD 426, BUD 427, BYD 421, CAS 100, CAS 150, CAS 344, CAS 649, HRA 143, HRA 491, CHR 061, CHR 308, CHR 519, KLA 136, KLA 340, KRM 080, LIT 240, LOK 152, LOK 163, LOK 415, LOK 521, PLZ 027, PLZ 151, PRA 056, PRA 059, PRA 221, PRA 329, PRA 428, PRA 487, PRA 737, RAK 055, RAK 070, RAK 090, RAK 104, RAK 250, RAK 275, RAK 318, TAB 001, TAB 110, TAB 126, TAB 396, TAB 465, TAB 473, TAB 534; **ÚAZK:** Císařské otisky stabilního katastru Čech 1 : 2 880 – sign. B2/a/6C 0021-1, 0044-1, 0108-1, 0121-2, 0149-1, 0321-1, 0380-1, 0388-1, 0422-1, 0433-1, 0445-1, 0488-2, 0527-1, 0681-2, 0715-1, 0794-1, 0797-1, 0806-1, 0810-1, 0867-2, 0883-1, 0897-1, 0918-1, 0961-1, 1026-1, 1030-2, 1030-3, 1060-1, 1076-1, 1087-1, 1092-1, 1157-2, 1376-1, 1404-1, 1426-1, 1426-1, 1496-1, 1502-1, 1503-1, 1682-1, 1683-1, 1748-5, 1784-1, 1793-1, 1818-1, 1893-1, 2086-1, 2167-1, 2195-1, 2331-1, 2349-1, 2349-1, 2361-1, 2372-1, 2420-1, 2454-1, 2474-1, 2584-1, 2601-1, 2606-1, 2706-1, 2708-1, 2714-1, 2799-1, 2813-1, 2829-1, 2835-1, 2886-1, 2890-1, 2898-1, 2923-1, 2931-1, 2936-2, 2984-1, 3005-1, 3008-1, 3016-1, 3022-1, 3054-1, 3069-3, 3200-1, 3230-2, 3233-1, 3241-1, 3242-1, 3279-1, 3363-1, 3465-1, 3489-1, 3511-1, 3601-2, 3658-1, 3665-1, 3768-1, 3825-1, 3849-1, 3907-1, 3939-1, 3941-1, 4111-1, 4146-1, 4173-1, 4180-1, 4191-1, 4204-1, 4227-1, 4233-1, 4252-1, 4280-1, 4288-4, 4341-1, 4358-1, 4411-1, 4421-2, 4422-1, 4508-1, 4537-1, 4538-1, 4626-2, 4664-1, 4705-2, 4720-1, 4771-1, 4826-1, 4831-1, 4871-1, 4880-1, 4980-1, 5001-1, 5036-1, 5078-1, 5113-1, 5204-1, 5225-1, 5254-1, 5274-2, 5275-1, 5344-1, 5443-1, 5451-1, 5459-1, 5470-1, 5474-1, 5484-1, 5514-1, 5550-3, 5585-1, 5595-1, 5604-1, 5605-1, 5672-1, 5673-1, 5820-1, 5840-1, 5986-1, 5997-1, 6004-4, 6047-1, 6047-1, 6093-1, 6096-1, 6101-1, 6117-1, 6118-1, 6148-1, 6191-1, 6288-1, 6289-1, 6366-1, 6385-1, 6409-1, 6434-1, 6503-1, 6565-1, 6571-2, 6615-3, 6713-1, 6788-1, 6946-1, 6946-1, 6957-1, 7015-1, 7087-1, 7094-1, 7158-1, 7177-1, 7219-1, 7247-1, 7252-1, 7306-1, 7317-1, 7394-1, 7497-2, 7502-1, 7551-1, 7566-1, 7588-1, 7657-1, 7669-1, 7695-1, 7885-1, 7951-1, 7953-1, 7961-1, 7980-1, 8033-1, 8097-1, 8174-1, 8215-1, 8239-1, 8277-1, 8321-1, 8331-1, 8567-1, 8579-1, 8590-1, 8633-1, 8790-1, 8811-1, 8841-1, 8945-1, 9072-1, 9184-1, 9199-1, 9387-1, 9456-1; Císařské otisky stabilního katastru Moravy a Slezska 1 : 2 880 – sign. B2/a/6MS 0043-1, 0121-1, 0178-1, 0178-1, 0221-1, 0229-1, 0293-1, 0329-1, 0360-1, 0405-1, 0450-1, 0482-1, 0487-1, 0683-1, 0768-2, 0785-1, 0888-2, 1046-1, 1052-1, 1127-1, 1145-1, 1148-1, 1165-1, 1175-1, 1191-1, 1209-1, 1352-1, 1384-1, 1388-1, 1561-1, 1695-1, 1812-1, 1865-1, 2124-1, 2127-1, 2202-1, 2338-1, 2414-1, 2464-1, 2496-1, 2688-1, 2734-1, 2987-1, 3016-1, 3040-1, 3160-1, 3192-1, 3247-1, 3255-1, 3256-1, 3516-1, 3540-1; Originální mapy stabilního katastru 1 : 2 880 – Čechy – sign. B2/a/4C 75, 405, 1142, 1652, 1701, 1827, 2000, 2001, 2421, 2572, 2855, 3474, 3500, 405, 4303, 5380, 5383, 6149, 6160, 6496, 6651, 7028, 7248, 7248, 8563; Mapy kultur stabilního katastru 1837 – 1844 – 37_08_ZS-IX-10.

Soupis obsahuje všechny údaje, které byly ke dni vydání známy. Pokud by se vyskytly nové skutečnosti, uvítáme jejich sdělení.

Obálka: Dnešní Nová a Stará Skřeněř se dvorem (Skrzenerz) u Nového Bydžova cís. otisku mapy stabilního katastru (ÚAZK).

Frontispice: Olšany u Chotěnova (Wolschan) na cís. otisku mapy stabilního katastru (ÚAZK).

Úvodní listy kapitol: Výřezy cís. otisků map stabilního katastru (ÚAZK) – Pustina (jižně od Vysokého Mýta) s. 8–9, Háj u Duchcova (Haan) s. 16–17, Sulovice (Sulowitz) SV od Kutné Hory s. 32–33, Vysoká Lhota (Hoch Lhotta) JV od Pacova s. 84–85, Plíškov (Pliskow) JZ od Zbiroha s. 122–123, Svatbín (někdejší Svrabov – Swrabow) u Kostelce nad Černými lesy s. 158–159, Babice (dříve Velké Babice – Gross Babitz) SV od Chlumce nad Cidlinou s. 248–249, Chotěnov (Chotienow) JZ od Litomyšle s. 310–311, Desná u Litomyšle (Dessna) s. 319.

Nástin vývoje vesnických půdorysů a plužin v Čechách

K výpovědní schopnosti map stabilního katastru

Koncepce a text: Jiří Škabrada

Rejstřík: Zuzana Syrová-Anýžová

Recenzovali: Martin Dohnal a Tomáš Klír

Překlad anglických a německých textů: Zdeňka Šafaříková

Jazyková redakce: Ivo Říha

Obrazový materiál viz s. 345–346

Grafická úprava: Zuzana Syrová-Anýžová

Vydavatel:

Společnost pro obnovu vesnice a malého města, z. s., Kuršova 30, 635 00 Brno

Tisk: Tiskárna Helbich, a. s., Valchařská 36, 614 00 Brno

Vydání první

2022

ISBN 978-80-907440-3-5

**MINISTERSTVO
KULTURY**

